

ESKİ TÜRKÇE - MOĞOLCA DİL TEMASLARINDA YENİSEY KIRGIZCASININ YERİ*

Rysbek ALİMOV**

Öz: Uzun süreli ve yoğun karşılıklı temaslar, Türkçe ve Moğolca arasında çok sayıda sözlüksel ve dilbilgisel unsurun birinden diğerine nüfuz etmesine yol açmıştır. Sözlüksel kopyaların sayısı ve tahlili dilsel temasın XIII. yüzyıla kadar Türkçe lehine, XIII-XVI. yüzyıllarda ise Moğolca lehine geliştiğini gösterir. Türk dillerindeki Moğolca alıntılarda olduğu gibi Türkçeden Moğolcaya geçen sözcüklerde de ilgili dönem Türkçesinin ayırt edici fonetik özellikleri ile Moğolcanın aynı dönemdeki fonotaktik kısıtlamalarını takip etmek mümkündür.

Eski Türkçeden Moğolcaya geçen sözcüklerin büyük çoğunluğu Eski Uygurca kökenlidir. Ancak Moğolcada Eski Türkçe dönemine tarihlendirilen bazı sözlüksel kopyaların sahip olduğu fonetik özellikler onların Orhon Türkçesi veya Eski Uygurca y- tipi değil, j- tipi Eski Türkçe bir değişkeden geçtiğine işaret etmektedir. Yazar, makalesinde bu tür sözcüklerin Moğolcaya tarihî Moğol boylarıyla yoğun temasta bulunan Yenisey Kırgızlarının dilinden geçtiğini ileri sürmektedir. Yazar ayrıca Yenisey Kırgızcası ile Erken Orta Çağ Moğol dili arasında temaslar olduğuna işaret eden teşhis edici fonetik ölçütleri aşağıdaki şekilde sıralamaktadır: a) YenK. j- > Moğ. j-; b) YenK. (ikincil) *n- ~ *ñ > Moğ. n-; c) YenK. -b > Moğ. -b; YenK. -b, -b- ~ (>) -m- > -β-, -^sCb ~ (>) -^sCm > Moğ. -b, -b- ~ (>) -m-, -^sCb ~ (>) -^sCm.

Anahtar kelimeler: Türkçe, Moğolca, Eski Türkçe, Yenisey Kırgızcası, dil teması, sözlüksel kopya.

* Atıf Bilgisi / Citation: Alimov, R. (2024). Eski Türkçe - Moğolca Dil Temaslarında Yenisey Kırgızcasının Yeri. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (40), 7-34.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Date of Acceptance: 07.08.2023-11.01.2024

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / The article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

Açıklama / Explanation: Bu makale 4-5 Mayıs 2023 tarihlerinde İstanbul Üniversitesi ve TÜRKSOY'un ortaklaşa düzenlediği "Köktürk Uygur ve Kırgız Kağanlıklarının Dünya Uygarlığına Katkıları" Uluslararası Sempozyumunda sunulan sözlü bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

Mali Destek / Financial Support: Bu makale Türkic - Mongolian Language Contact: The Case of Kyrgyz başlıklı araştırma projesinin bir parçası olarak yazılmıştır. Proje, 101024434 sayılı Marie Skłodowska-Curie hibe sözleşmesi kapsamında Avrupa Birliği'nin Horizon 2020 araştırma ve yenilik programından fon almıştır.

** Dr. Marie Skłodowska Curie Araştırmacısı, Johannes Gutenberg Üniversitesi, Slavistik, Türkoloji ve Baltık Araştırmaları Enstitüsü, Mainz, Almanya. E-posta: ralimov@uni-mainz.edu, alimoff@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5855-3594.

The Place of Yenisey Kyrgyz in the Old Turkic - Mongolian Language

Abstract: Longterm and intensive mutual contact between Turkish and Mongolian led to the exchange of a large number of lexical and grammatical element. The number and analysis of lexical copies show that linguistic contact developed in favor of Turkish until the XIIIth century and in favor of Mongolian between the XIII-XVIth centuries. As in the case of Mongolian loan words in Turkic languages, it is possible to trace the distinctive phonetic features of the Turkish of the relevant period and the phonotactic constraints of Mongolian in the same period.

The majority of the words from Old Turkic into Mongolian are of Old Uyghur origin. However, the phonetic features of some lexical copies dated to the Old Turkic period in Mongolian indicate that they are not of Orkhon Turkic or Old Uyghur y- type, but of an Old Turkic variant of j- type. This article argues that such words passed into Mongolian from the language of the Yenisey Kyrgyz, who had intensive contact with the historical Mongol tribes. The author also lists the following diagnostic phonetic features that indicate contacts between Yenisey Kyrgyz (YenK) and Early Medieval Mongolian (EMM.) : a) YenK. j- > EMM. j- ; b) YenK. *n- ~ *ñ- > EMM. n-; c) YenK. -b > EMM. -b; YenK. -b, -b- ~ (>) -m > -β-, -Cb ~ (>) -Cm > EMM. -b, -b- ~ (>) -m-, -Cb ~ (>) -Cm.

Keywords: Turkish, Mongolian, Old Turkic, Yenisey Kyrgyz, language contact, lexical copy.

Giriş

Hem Altay dil birliği görüşünü savununlar hem de bu görüşün karşıtları, Türk-Moğol dil temasları konusunda bu iki dil grubu arasındaki karşılıklı temasların kabaca 13. yüzyıla kadar Türkçe, ondan sonraki yüzyıllarda ise Moğolca lehine geliştiği görüşündeler (Nemeth, 1914, ss. 126-142; Clauson, 1962, s. 127; Doerfer, 1963-1975); Poppe, 1965, s. 158; Róna-Tas, 1974, ss. 31-45, Şçerbak, 1997, Rassadin, 1980, 2007, Gül, 2020, ss. 119-134).

Türkçe ve Moğolca arasındaki karşılıklı temaslar muhtemelen onların “ilk” dönemlerinde de söz konusuydu¹, ancak bu konuda sağlam bir görüş ileri sürmek

¹ İlgili çalışmalarda verilen Türk dilleriyle Moğol dillerinin tarihi tasnifi kronolojik olarak birbiriyle uyuşmuyor. Şu da gerçek ki herhangi bir dil ailesi veya grubunun tarihi dönemlerini toplu olarak vermek de pek mümkün değildir, zira aynı dil aile veya grubuna ait dillerin her birinin gelişim ve değişimini etkileyen faktörler birbirinden çok farklı olabiliyor, dillerin filogenetik ağacında arkaik özelliklerden arılma veya yenicil özellikler edinme genellikle eşzamanlı olmaz. Durum her ne kadar böyle ise de Türk dilleriyle ilgili kabul görmüş kabaca kronoloji şöyledir: 1. İlk Türkçe (başlangıçtan Miladi yıllara kadar); 2. Ana Türkçe a) Ana Bulgarca, b) Ana (Ortak) Türkçe ((M.S. 1-6. yy.), 3. Eski Türkçe a) Batı Eski Türkçesi, b) Doğu Eski Türkçesi (7-13. yy.), 4. Orta Türkçe (14-16 yy.), 5. Yeni Türkçe (17-19. yy. sonu), 6. Çağdaş Türkçe (20. yy. başından itibaren günümüze kadar) (Tekin ve Ölmez, 1999; Johanson, 2021, ss. 153-

için bu diller güvenilir tarihsel veri sunamamaktadır. İç ve dış rekonstrüksiyon yöntemiyle elde edilen Türkçe ve Moğolca sözcüklerin arketipleri ve onlarda görülen tutarlı ses denklikleri bu iki dil grubu arasındaki kanıtlanabilir temasların kronolojik olarak Ana Türkçe dönemine denk geldiğini gösterir. Bu durum ayrıca tarihî verilerle de örtüşmektedir. İç Asya'daki siyasi ve dilsel harita, Hun (Xiongnu) ile Sienpi (Xianbei) etnopolitik birliklerinin bir arada yaşayışını karşılıklı siyasi rekabetin yanı sıra onlardan her birinin Çin'in Han hanedanı (MÖ 202- MS 220) ile etkileşimi ile gelişmeye başladığını söyler (Johanson, 2021, ss. 115-118; Janhunen (2023, s. 140)². Çin kaynaklarında yer almış bu kabile konfederasyonlarının çok etnik yapılı oluşu önsel olarak kabul edilse bile bölgenin daha sonraki dönemlerde netleşen dil haritasından da hareketle Hun konfederasyonunda konuşulan baskın dilin arkaik özellikleri Bulgar/Ogur Türkçesinde görülen Ana Türkçe, diğer yandan ise Sienpilerin konuştuğu baskın dilin ise Kidanlardan ve varisleri olan Tabgaç, Jou-Juan (*diğer bir imlayla* Ruan-Ruan) ve Avarlardan ötürü Ana Moğolca veya J. Janhunen'in tabiriyle Moğolvari (Para-Mongolic) bir dil veya diller olduğu düşünülmelidir (Golden, 1992, ss. 69-84; Janhunen, 2023, ss. 140-141). Bugünkü Moğolistan coğrafyasında yaşayan Hunların siyasi gücündeki zayıflama ve bu nedenle oluşan iktidar boşluğu M.S. 2 ila 5. yüzyıllar arasında Merkezi Asya'da ana akımı batıya doğru yönelen bir dizi göç dalgasını tetiklemiştir. Bunun sonucunda arkaik (Bulgar) Türkçe konuşurları, Kuzey Karadeniz-Hazar steplerine doğru ilerlemiş ve izlerini bugünkü Macarcada (k)alıntılar şeklinde gördüğümüz Tuna Bulgarcası ve çağdaş varisi Çuvaşça olan Volga Bulgarcası gibi tarihi dillerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Öte yandan Moğolistan coğrafyasında kalan Proto-Bulgarlar arasında ise Sienpiller lehine dil kayması yaşanmış ve Eski Moğol (Sienpi) dili bu Türkçe altkatmanla zenginleşerek yeni özellikler edinmiştir (Rassadin, 2014, s. 32).

156). Moğolcanın tarihi dönemleri ile ilgili tasnifler için N. Poppe (1965, ss. 18-23) ve J. Janhunen'e (2003, ss. 2-3) bakılabilir. Burada ise Türk dili kronolojisine paralel terimler kullanmış olması sebebiyle V. Rybatzki'nin (2010, ss. 93-99) verdiği tasnif ve terminoloji daha kullanışlı görünmektedir. Rybatzki Moğolcaı kronolojik olarak şu şekilde tasnif eder: 1. Eski Moğolca 2-3. yy. ilâ 7- 8. yy.; 2) Eski Moğolca ve Orta Moğolca arası ara dönem (7-8. yy. ilâ 9. yy.; 3) Orta Moğolca dönemi (9-15. yy. ortaları); 4) Orta Moğolca ile Ön Çağdaş Moğolca arası ara dönemi (15-16. yy. ilâ 17-18. yy.); 5) Ön Çağdaş Moğolca (18-19. yy. sonu); 6. Çağdaş Moğolca (19. yy.dan itibaren günümüze kadar). Bu durumda Eski Moğolca öncesi dönemi varsayılan olarak Ana Moğolca dönemi denilebilir.

² C. Schönig 'e (2003, s. 405) göre Türklerle Moğollar arasındaki en yoğun ilk ilişki Çin'in kuzeyinde (Moğolistan ve Mançurya'da) ilk tarihsel Hunlar ile Sienpillerin halefleri olan Donghu etnopolitik oluşumu arasında meydana gelmiştir.

Türk ve Moğol boylarının karşılıklı temasları daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir³. Ana Türkçe (AT.) dönemi BulgT. alıntılarında olduğu gibi, (Doğu) Eski Türkçe (DET.) döneminde de Türkçeden Moğolcaya geçen sözcüklerde o dönemki Türkçenin bazı fonetik özellikleri ile Moğolcanın aynı dönemdeki fonotaktik niteliklerini takip etmek mümkün görünmektedir, örneğin, DET. tI- > Moğ. çi-, DET dI- > Moğ. ji-, Moğolcaya geçen Türkçe alıntılarda DET. -d- (> OT. -y-) korunması, DET. sI-> Moğ. ši-, DET. -č ve -š > M -s, DET. -CC > Moğ. -CCV vd. (Poppe, 1955, ss. 36-42; Clauson, 1960, ss. 301-3016; Clark, 1980, ss. 36-59; Rybatzki, 2011, ss. 185-202). Moğol dillerinde görülen aşağıdaki Türkçe kökenli alıntılar bu ses denkliklerini yansıtmaktadırlar: OM. *qaiçi* “makas” ← (**qagiti* < **qabitü* <) DET. **qapiti*, krş. KBalk. *qipti*, Hak. *qipta*, Yak. *qiptiy* “id.”, ancak Kırg. *qayçi*, Kaz. *qayşi* ← Moğ. geri ödünçleme; OM. *qajir* “güçlü, kuvvetli”, KM. *qajir*, Bur. *xañar* “kötü, zararlı, hoş olmayan, zarar veren” ← DET. *qadir* “gaddar, güçlü”, krş. Hak. *çazir* “gaddar, zorba, acımasız”, Tuv. *qadir* “dik, tehlikeli”, ancak Kırg. *qajir* “inatçı, kararlı, sert” ← Moğ. geri ödünçleme; OM. (MGT) *quduç*, (ME) *quduq*, KM. *quduq* “kuyu” ← DET. *quduğ* “id.” >> Kırg. *quy(u)* “oyuk, obruk”, ayrıca Kırg. *quduq* “kuyu” ← Moğ. geri ödünçleme; OM. **şinqor* “akdoğan”, KM. *şongqur*, HMoğ. *şonçor*, Kalm. *şonçır* ← DET. *şunçur*, krş. TT. *şunçur* “id.”, ancak Kırg. *şumqar* “akdoğan” ← Moğ. geri ödünçleme; KM. *kenje* “ilk hasattan sonra büyüyen otlar; geç yetişen ürün; yaşlı ebeveynlerden doğan çocuk; zayıf çocuk”, HMoğ. *çenz*, Bur. *çenze* ← ET. *kenç* “(insan ve hayvanın) küçüğü, çocuk” >> TT. *genç* “young”, ancak Kırg. *kenje* ← Moğ. geri ödünçleme.

1. Moğolcadaki Eski Türkçe Dönemi j-li Türkçe Alıntılar Üzerine

Orta Moğolca (OM.) metinlerine bakıldığında (MGT, HY, IM, ME vd.) kronolojik olarak Eski Türkçeye (ET.) denk gelen zamanda Moğolcaya ön sesinde j- bulunduran Türkçe sözcükler de girdiği görülür. İlgili alıntıların Türkçe kökenli olduğuna bir yandan onların fonotaktik özellikleri ve morfolojik yapısı, diğer yandan ise kökeni ancak Türkçe temelinde ikna edici bir izaha sahip olması ve kökteşlerinin bugünkü Türk dillerinde yaygın kullanılması gibi etkenler işaret etmektedir. G. Clauson MGT’de (Haenisch, 1939) j-li yaklaşık 170 Moğolca sözcük tespit eder ve bunlardan bir kısmının kökeninin Moğolca olduğundan şüphe duymadığını belirtir, ancak ona göre en az on sözcük kökeni itibariyle Türkçedir ve Moğolcaya Türkçeden ödünçlenmiştir (Clauson, 1957, s. 44). Diğer yandan O. Ünal’ın çalışmasında Klasik Moğolca sözvarlığındaki Türkçe alıntılar içerisinde j-li örneklerin sayısı 80’i geçmektedir (Ünal, 2016, ss. 194-241).

³ Bu dönemde ve belki de öncesinde Türkçenin de sözvarlığı açısından Moğolca (veya Kidanca gibi Moğolvari (Para-Mongolic) bir dil) tarafından beslendiğine ilişkin kanıtlar vardır (Doerfer, 1993, ss. 79-86; Schönig, 2003, ss. 406, 408), ancak konu dışı olduğu için bu çalışmada yalnızca Moğolcadaki Türkçe ödünçlemere odaklanılacaktır.

Orhon Türkçesi ve Eski Uygurcada söz başı *ǰ*-li kullanımın söz konusu olmadığı bilinir. Bu sebeple ilgili özellikteki Türkçe sözcüklerin Moğolcaya hangi tarihi değişkeden geçtiği konusu dilcilerin dikkatini çekmiş ve farklı görüşlerin ortaya atılmasına sebep vermiştir olmuştur. Bu konudaki görüşler temelde üç ana grupta toplanabilir. İlk gruptakiler ön seste *ǰ*- bulunduran bütün Türkçe sözcüklerin Moğolcaya AT. döneminde BulgT.den girdiği iddiasındadırlar. Bu görüşü savunanlardan Schöniğ'in (2005, s. 139) çıkış noktası Volga Bulgarlarının mezar kitabelerinde ET. *y*- // VBulg. *ǰ*- denkliğidir. Benzer görüşü dolaylı da olsa aynı denkliği Batı Eski Türkçesi (BET.) için benimseyen A. Róna-Tas ve A. Berta (2011) ve Agyagasi (2019, ss. 43-44) de paylaşır. Onlara göre de BET. *ǰ*- < AT. *y*-. A. Róna-Tas ve A. Berta (2011, s. 1169) VI. yy.da yaşamış Bizans tarihçisi Menandros Protektor'un eserindeki Türkçe *δόγια* "cenaze merasimi" (> ET. *yog*) ve Yayık (Ural) nehrinin yine Bizans kaynaklarında geçen *δαίχ* vd. örneklerdeki önses ünsüzünü /d/ değil, /j/ olarak yorumlarlar ve Yunan alfabesinde /j/ sesini karşıyalan ayrı bir harf olmadığından Bizans kaynaklarında bu Türkçe ses için *δ* (delta) harfinden yararlandığını savunurlar. Oysa M. Erdal'ın (2018, s. 513) da belirttiği gibi Yunanlılar eskiden beri yabancı sözcüklerdeki /j/ sesi için *τς* digrafını kullanılagelmışlerdir ve eğer BET. sözcüklerde *ǰ*- söz konusu olsaydı, o halde onlar ilgili sözcüklerin yazımında sözbaşı ünsüzü için *δ* ile değil, büyük ihtimalle *τς* digrafını kullanırlardı. Bu durumda Johanson'un (2021, s. 370) de belirttiği gibi AT. **y*- > BET. *ǰ*- ihtimali düşük, hatta ihtimal dışıdır. Hem Altayistik hem Anti-altayistik bakış açısına sahip çoğu dilci, zaten yukarıda zikrolunan AT.den Moğolcaya geçen alıntılarda olduğu gibi, AT. birincil sesi **ǰ*-benzeri bir ünsüz kabul eder (Clouston, 1957, ss. 33-45, 1962, s. 76; Şçerbak, 1961, ss. 16-35; Doerfer, 1975, ss. 131-134; Poppe, 1965, s. 197; Menges, 1968, ss. 86-89; Ölmez, 1991, ss. 167-190 vd.). O halde, BET. *ǰ*- dahil, DET. *y*- ve yine DET. **ǰ*- AT. **ǰ*- benzeri bir ünsüzün türevleri olmalıdır. Konuyla ilgili G. Doerfer (1975, s. 133) AT. **ǰ*- (M.S. VI. yy.a kadar) > *ǰ*- (M.S. VI. yy.dan sonra) > *y*- (ET, EUyg., OT.) önerisinde bulunur. Buna benzer görüşü M. Erdal (2018, s. 513) da dile getirir. Onun Türkçedeki **d* - ve/veya **δ*- > *y*- olayının muhtemelen VI.-X. yy.da gerçekleştiğini görüşünü kabul eder ve onun aynı zamanda **d*- ve/veya **δ*- > *ǰ*- olayını da kapsamış olması gerektiğini düşünürsek, önseste *ǰ*- bulunduran Türkçe sözcüklerin Moğolcaya BulgT. dönemi geçmiş olması pek mümkün görünmemektedir. Öyle ihtimal olsa bile AT. *ǰ*- ünsüzünün çözülme tarihini dikkate alarak, önseste *ǰ*- ile birlikte aynı zamanda Türk-Moğol (asli) rotasizmi veya lambdasizmine ait kanıtlar da bulunduran sözcükleri (örneğin, Moğ. **ǰalaǰun* (< (< *ǰal*+A-gUn) ← T. **ǰal*, krş. DET. *yaş* "taze; yaş") Bulgar/Ogur Türkçesinden Moğolcaya geçen diğer sözcüklerden ayırarak, ikinci dalga alıntıları olarak bakmak lazımdır. Ancak rotasizm ve lambdasizm olaylarıyla AT. *ǰ*- ünsüzünün dağılımı eşzamanlı değildi, bu yüzden Moğ. **ǰalaǰun* Türkçeden pekâlâ AT. dönemi sonrası da alıntılanmış olabilir. Aynı şey

benzer özellikteki diğer sözcükler için de söylenebilir, örn. Moğ. *ĵiru-* “çizmek; boyamak” ← T. **ĵar-*, krş. DET. *yaz-*, BET. **ĵar-*, TT. *yaz-*, Çuv. *šir-* “id.” vd.

Şunu hatırlatmakta yarar var ki önses *ĵ-*'si yalnızca BET. için değil, aynı zamanda tarihî ve çağdaş Kıpçak Türkçesi ile bazı Güney Sibiry Türk dilleri için de söz konusudur. Bu yüzden G. Clauson (1959, s. 44; 1960, s. 302) önseste *ĵ-* bulunduran tüm Türkçe kökenli alıntıların Moğolcaya XIII yy.da veya ondan çok kısa bir süre önce *y-*'yi *ĵ-*'ye dönüştüren bazı Türk dillerinden geçtiğini söyler. Onun kastettiği diller de bugünkü Hakas, Dağlık Altay, Tuva gibi Güney Sibiry Türk dillerinin selefidir. G. Clauson (1960, s. 302) ayrıca Moğolcadaki *ĵ-*li Türkçe alıntıları kronolojik olarak ET.ye denk gelen “ikinci dönem alıntıları” olarak niteler ve bu fonetik özelliği söz konusu dönemin yegâne teşhis edici ölçütü olarak belirtir. OM. sözcüklüğünü yansıtan eserlerden biri olan Mukaddimetü'l-Edeb'de hem *y-* hem de *ĵ-* ile başlayan Türkçe kökenli sözcüklerin varlığına dikkat çeken N. Poppe (1938, s. 53) de sonuncuların *ĵ-* tipi bir Türk dilinden kopyalandığını düşünür. Bu durum beraberinde Moğolların geçmişte aynı zamanda hem *y-* hem de *ĵ-* konuşan Türk boylarıyla temas ettiklerini ve *ĵ-*li alıntıların Moğolcada sonradan “düzeltilmeye” maruz kalmadığını gösterir. Zaten Clauson da bunun kanıtı olarak MGT'deki *ĵ-*, *č-*, ve *y-*'li örnekleri XX. yy.daki Moğolca sözlüklerdeki verilerle karşılaştırdığını ve ilgili ünsüzlerle başlayan sözcüklerin 700 yıl boyunca istikrarlı olarak durumlarını koruduğunu belirtir (Clauson, 1957, s. 38).

Öte yandan G. Kara Moğolcada bünyesinde aynı zamanda Türk-Moğol (asli) rotasizmi ve lambdasizmine ait kanıtlar bulunduran önseste *ĵ-*li örnekler dışındaki *ĵ-*'li Türkçe alıntıları Eski Uygurca kökenli kabul eder (Kara, 2001, ss. 95-96)⁴. Hatta Moğ. *ĵemis* < T. *ĵemiš* örneğindeki *-š* > *-s* değişiminden hareketle HY'de geçen bu sözcüğün Moğolcaya Orta Türkçenin ilk döneminde geçtiğini söyler (Kara, 2001, s. 96)⁵. Gerçi aynı sözcüğün Macarcada *gyümölcs* ve Çuvaşçada *šiměš* olarak geçmesi bu görüşü sorgulamaya itmektedir, fakat sözcüğün Macarcadaki durumu Clauson'un (1972, s. 938b) da belirttiği gibi onun BET.den *ĵ-*'li olarak alıntılı olduğunu gösterir. Yine son iki dile ait örneklerden hareketle AT. *-l/lč* > DET. *-š* değişimini de dikkate alarak rekonstrüksiyon yaparsak AT. ve Bulgar/Ogur Türkçesinde söz konusu sözcük **demilč* şeklinde olması gerektiği ortaya çıkar. Türkçedeki *-š* ve Moğolcadaki Türkçe kökenli ilk alıntılardaki *-l* ve *-lč//lĵ* denkliğini (örneğin, *yaš* // *dalda*, *qorgašun* // *qorgalĵin*, *ešek* // *elčige(n)*)

⁴ Benzer görüşü A.M. Şçerbak da L. Ligeti'ye atf yaparak savunur. Ancak A. M. Şçerbak'ın ilgili makalesinde G. Kara yerine sehven L. Ligeti adı yazılmış olmalı, çünkü yazar G. Kara'nın 1983, ss. 43-48'teki çalışmasına atf yapmaktadır ve orada L. Ligeti adı geçmez (Şçerbak, 1997, s. 177).

⁵ Gerçi IM'de aynı sözcük *-š*'li olarak *ĵemiš* şeklinde geçer (Poppe, 1938, s. 439a).

vd.) hesaba katarsak üzerinde durduğumuz sözcüğün Moğolcadaki şekli, yani *jemis* onun BulgT.den alıntılanamayacağını gösterir.

Bununla birlikte DET. -ç ve -ş > Moğ. -s değişimi söz konusu olduğundan DET. *irbič* > Moğ. *irbis* “kar leoparı”, DET. *uluš* > Moğ. *ulus* “devlet, il”, DET. *öç* > Moğ. *ös* “intikam, öç” gibi çok sayıda örnek (benzer örnekler için ayrıca bk. Clark, 1980, ss. 36-59) muhtemelen Eski Uygurca döneminde Moğolcaya geçmiş olmalıdır. Bu özelliği Clauson (1960, ss. 302-304) Moğolcadaki ikinci (VIII-XI. yy.) ve üçüncü dönem (XII-XIV. yy.) Türkçe alıntılara addeder, buna ek olarak C. Schönig (2003, ss. 410-411) de T. y- > Moğ. y- ile birlikte aynı döneme tarihlendirir. Fakat Moğ. *jemis*’in bu dile Eski Uygurca gibi y- tipi değil, j- tipi bir tarihi Türk değişkesinden geçmiş olduğu da ortadadır.

Doerfer de ET.den Moğolcaya geçen ve OM. metinlerinde (örneğin, HY, ME) *jarlıg* sözcüğünü tipik bir Uygurca sözcük kabul eder (Doerfer, 1963, s. 277-278 (§1849)), çünkü Türk runik yazıtlarında ondan türeme *yarlıqa-* fiili geçmesine rağmen *yarlıg*’ın aslı geçmez. Her ne kadar BulgT. ve varisi BET.de *-liġ* eki var kabul edilse de (Károly, 2022, ss. 148.) *yarlıg*’ın I. ve II. Türk Kağanlıkları, Uygur ve Kırgız Kağanlıkları zamanında askeri ve idari bir terim olarak ortaya çıkmış olması daha muhtemeldir⁶. Ancak bu sözcük muhtemelen 12. yy.da bile pek yaygın değildi, zira Kâşgarlı Mahmud *yarlıg*’ın Çiğilce olduğu ve Oğuzların bu sözcüğü bilmediğini söyler (Atalay, 1985, C. III, s. 42). Bu durumda *yarlıg* ile onun kök şekli olan *yar*, ayrıca kökteşi *yarġu* pekâlâ Eski Uygurca ortamında ortaya çıkmış olabilir, ancak bu sözcüklerin Moğolcadaki j-li şekilleri (sırasıyla *jarlıg*, *jar* ve *jarġu*) onların Moğolcaya doğrudan Eski Uygurcadan alıntılanmadığına, yukarıdaki Moğ. *jemis* örneğinde olduğu gibi bu sürece ET. döneminde bir j- tipi Türk değişkesinin aracılık ettiğine işaret eder.

Her ne kadar söz konusu sözbaşı j-’si günümüzde geleneksel olarak Kıpçak diye gruplandığımız Türk dillerinin tarihî şekillerinin tamamına özgü olsa da, kanaatimizce Eski Türkçe - Moğolca temasları bağlamında söz konusu j- dili Yenisey Kırgızcası olmalıdır. Türkçeden Moğolcaya geçen bazı alıntılardaki Yenisey Kırgızcasına addedebileceğimiz aşağıda zikredilecek diğer özellikler de bu görüşü ayrıca desteklemektedir.

⁶ G. Clauson (1972, s. 966b) *yarlıg*’ı Türkçedeki en eski ödünçlemelerden kabul eder. M. Erdal’a (1991, C. II, s. 462) göre sözcüğün ad şekli muhtemelen *yarlıgqa-* “lütfetmek, buyurmak” fiilinden bir geri oluşumdur (back-formation). Doerfer (1963, ss. 277-278) ve Schönig (2000, ss. 107-108) hem *yar*’ın hem de onda türeyen *yarlıg* (<yar+liġ)’ın Türkçe kökenli olduğunu düşünür ki aynı görüşteyiz.

2. Yenisey Kırgızcasının Karakteristik Eş Çizgileri

Yenisey Kırgızlarının dili (YenK.) hakkında çeşitli görüşler ileri sürüldüyse de Çin kaynaklarından *Xin Tang shu* ve *Tai ping huanyu ji*'den hareketle onların en azından VII. yüzyıldan itibaren kesinlikle Türkçe bir değişke konuştuğunu söyleyebiliriz (Drompp, 2018, ss. 157-160). Erken Orta Çağ Yenisey Kırgızlarına ait olduğundan şüphe duyulmayan bugünkü Mönsu (Hakasya) bölgesindeki Türk runik yazıtları da bunu kanıtlamaktadır⁷. Ancak şu da var ki YenK. y- tipi bir dilde kayıtlıdır. Tarihi Çin kaynaklarından *Xin Tang shu*'da Kırgızların dilinin ve yazısının Uygurlarla aynı olduğu söylenir (*Xin Tang Shu* 新唐書, 217b rulo: 其文字言語, 與回鶻正同. “(Kırgızların) yazısı ve dili Uygurca ile tamamen aynıdır”. E. Kıçanov (1997, s. 124) bu pasajı “Kırgızların kullandığı resmi yazı ve dil Uygurlardan adapte edilen yazı ve dil idi” diye yorumlar. Öte yandan M. Erdal (2019, s. 513) o dönemki sözbashi j-'nin Türk runik yazıtlarındaki y-'nin alafonu olabileceği düşünür, bu da Yenisey Kırgızlarının /y/ ünsüzü için kullanılan harfleri sözbashi j- için kullandığı anlamına gelir. Ancak Yenisey yazıtlarında başta “kapalı” /é/ için olmak üzere birçok farklı işaret icat edilerek yazının YenK.na uyarlandığı düşünülürse neden /j/ için de özel bir işaret geliştirmediler diye bir soru da akla gelebilir.

Aslında VIII-IX. yüzyıla tarihlendirilen Türk runik yazıtlarının dilinin, bünyesinde aynı anda hem tarihî Uygurca ve Kıpçakça hem de tarihî Oğuzcaya ait özellikler bulunduran bir *bozkır koiné*'si olduğunu kabul etmek daha doğru görünmektedir (Tenişev, 1997, s. 35; Şirobokova, 2015, s. 247). Yenisey yazıtlarında bir takım ağız özellikleri görülmesine rağmen Yenisey Kırgızlarının yazı dili olarak j- tipi değil de y- tipi dili kullanmış olması da büyük ihtimalle bu sebeple olmalıdır.

Durum böyleyken YenK.nın dil portresini ortaya çıkarmak için onun varisleri olan Kırgız-Kıpçak (Kırgızca, Güney Altay ağızları ve belirli ölçüde Kazakça) ve z- grubu Güney Sibiry Türk dillerinin (Hakasça, Sarı Uygurca, Fuyu Kırgızcası, Çulım ve Kuzey Altay ağızları) verilerinden hareket etmek daha doğru olacaktır. Belirli ortak özellikleri bakımından hem komşu Sayan grubu hem de Kıpçak grubu Türk dillerinden ayrılan bu dillere Schönig (1999, s. 80) *Kıpçakvari* (Kipchakoid) diller, Şirobokova (2015, ss. 247-249) ise *Kırgızca* tabirini kullanmaktadır. Söz konusu dillere ait veriler aracılığıyla yapılan rekonstrüksiyonlarından hareketle Moğol dilleriyle teması bağlamında Yenisey

⁷ V. Ponaryadov Yenisey yazıtlarını fonetik, morfolojik ve sözvarlığı açısından iki ayrı Eski Türk değişkesinde kaydedildiğini söyler. Bunlardan A lehçesi bugünkü Hakasya topraklarındaki yazıtlarda görülür ve Eski (Yenisey) Kırgızlara aittir, B lehçesi ise bugünkü Tuva'da bulunan yazıtları kapsar ve Tuva'nın otokton halkı Çiklere aittir (Ponaryadov, 2007, ss. 127-132).

Kırgızcasının karakteristik eş dil çizgileri (isogloss) arasında aşağıdakiler zikredilebilir:

1. YenK. bir j- tipi tarihi Türk dilidir. Örneğin, Alt. *d'il* “yıl” Kırg. *jol* “yol”, Hak. *çazağ* “yaya”, Şor. *çürek* “kalp, yürek”, SUyg. *jört ~ yurt* “ev”, ÇulT. *çel* “yel” vd. (ayrıca bk. Tenişev, 1997; 2002, s. 488)⁸.

2. Müteakip hecedeki geniz ünsüzün etkisiyle DET. y-'ye tekabül eden önseste gerileyici benzeşme söz konusudur. Örneğin, Hak. *nañmür*, Şor. *nağbur*, krş. DET. *yağmur* “yağmur”, Hak. *nan-* Tof. *ñan-*, Duh. *yan-* (<*ñan-*>), krş. DET. *yan-* “dönmek”; Alt. *d'igit*, Hak. *çiiit*, Şor. *çijet*, Tof. *niit*, Soy. *niit*, krş. DET. *yigit* “genç, yiğit”, Kırg., Kaz. *nağiz* “asıl, gerçek, esas”, Hak. *nağis* “tek, bir”, krş. DET. *yalñus* “yalnız”, Kırg. (ağız) *nayqal-* “sallanmak, dalgalanmak”, Hak. (ağız) *nayçal-* “id.”, krş. DET. *yayqal-* “id.” vd.

Tenişev (1989, s. 11) bu özelliği YenK.nın temel ayırıcı özelliklerinden biri sayar. YenK.na büyük ihtimalle Samoyed veya Yenisey alt katmanında geçmiş olmalıdır.

3. YenK. ET.de sones, iki ünlü arası ve akıcı ünsüzlerden sonra görülen b > β sızıcılılaşması açısından muhafazakârdır. Örneğin, Alt. *d'abis*, Hak. *çabis*, Kırg. *yapiz* “alçak”, krş. DET. *yabiz ~ yaviz* “alçak; kötü”, ancak TT. *yavuz*; Alt. *d'abi* “tembel”, Hak. *çabas* “sakin, ağırbaşlı”, Kırg. *jooš* (Kıpçakça özellik) krş. DET. *yavaš*, OT. *yawaš* “yavaš” vd. Hatta varisi olan çağdaş dillerden hareketle ET. döneminden itibaren -b > -m ve -b- > -m- ses değişmesi yaşanmıştır denilebilir. Örneğin, Alt. *epši* (< eb “ev” +çi) “kadın”, ancak üy “ev” (<Kıp.), Hak. *ib* “ev”, Şor. *em* “ev”, Kırg. *epçi* (< eb “ev” +çi) “kadın”, ancak üy “ev” (<Kıp.), ÇulT. *epçi* “kadın” krş. DET. eb “id” vd.

4. Müteakip hecedeki /n/ veya /ŋ/ ünsüzünün etkisiyle sözbaşı b- ünsüzünün gerileyici benzeşme sonucu genizsileşmesi. Örneğin, Hak. *min*, Şor. *men*, Tof. *men*, krş. DET. *ben* “ben”, TT. *ben* “id.”, Hak. *miñ*, Şor. *meg* “ben, doğum lekesi” krş. DET. *beñ*, TT. *ben* “id.” vd.

İlginçtir ki Hakasya'da bulunan Türk runik yazıtlarında DET. *ben* “ben” sözcüğü hep *men* şeklinde, Tuva'da bulunanlarda ise *ben* şeklindedir (Ponaryadov, 2007,

⁸Z- grubu Güney Sibiry Türk dillerinde (Hakasça, Sarı Uygurca, Şorca, Çulım ve Kuzey Altay Türk lehçeleri) günümüzde önseste j- değil ç- hâkimdir, ancak G. F. Miller'in bu dillerle ilgili 1735 tarihli “Leksikon”unda ç-li değil, j-li örnekler kayıtlıdır, örneğin, *jiltis* “yıldız”, *jiti* “yedi”, *jil* “yıl” vd. Bu sebeple önseste patlayıcı-sızıcı ötümlüleşme yeni bir özelliktir (Tenişev, 2002, s. 489). Aynı şekilde bu dillerde görülen b->p- ötümsüzleşmesi ve q-> h sızıcılılaşması da XVIII. yüzyılda henüz kaydedilmemişti (Tenişev, 2002, ss. 489-490).

s. 128). Bundan hareketle söz konusu özelliğin YenK.nın temel eşdil çizgilerinden biri olarak kabul etmek gerekir.

5. Güney Sibirya'daki z- grubu Türk dilleri ve onların etkilediği komşu dillerde hece sınırında $\eta-l > \eta-n$ benzeşmesi görülür. Bu ses olayı da Yenisey Kırgızcasına addedilebilir. Örneğin, Hak, *tıŋna-* “dinlemek; kulak kabartmak” Tof. *tıŋna-* ~ *dıŋna-* “dinlemek”, ancak Alt. *tıŋda-*, Kırg. *tıŋda-* << DET. *tıŋla-* “id.”

Örneklerden de görüleceği üzere ünsüzler bakımından Kırgızca ve Altayca oldukça Kıpçaklaşmış görünmektedir, buna rağmen YenK. izleri taşır. Bu yüzden çağdaş Kırgızca ve kısmen Altayca YenK.nın rekonstrüksiyonu için doğrudan kullanılamaz. Kullanılabilmesi için Kırgızcadaki verilerin bir yandan Altayca, diğer yandan ise Hakas grubu Türk dilleriyle ve belirli eç dil çizgileri açısından YenK. “bulaşmış” Tofaca ve Duhaca ile ortaklığa sahip olması gerekir. Sarı Uygurcada ise YenK.na ait özellikler “yan katman” niteliğindedir. Ancak özellikle Hakasça ve Şorca YenK. ünsüzleri açısından bir nevi “sabit değere” sahiptir (ayrıca bk. Tenişev, 2002, s. 489). Bu yüzden YenK. rekonstrüksiyonları için Hakasça ve Şorçayı merkeze, diğer dilleri çevreye konumlandırarak değerlendirmek gerekir.

3. Yenisey Kırgız - Moğol Dil Temasları

Erken Orta Çağ Çin kaynakları VII. yüzyıldan itibaren Kırgızların, bir yandan Çin'e elçi gönderecek kadar tesis edilmiş bir devlet yapısının olduğunu, diğer yandan ise Köktürk ve Uygurlar, Çin, Tibet yanı sıra Tabgaç, Kidan gibi Proto-Moğol veya Para-Moğol kavimleriyle yoğun siyasi ve askeri temasları olduğunu kaydeder (Barthold, 1927, ss. 17-26; Drompp, 2018, s. 143). Bunların yanı sıra tarihi İslami kaynaklar ve bizzat birincil veri kaynağı olan Türk runik yazıtları VII-XIII. yy. arasında Kırgızları bugünkü Mönsu (Hakasya) ve Altay, Kuznetsk Aladağları, Tuva ve Kuzeybatı Moğolistan gibi komşu bölgelerde konumlandırır (Barthold, 1927, ss. 9-10). Kırgız toprakları aynı zamanda XIII. yüzyıl kaynaklarından itibaren “Orman boyları” (*Hoin irgen*) olarak anılacak gerçek Moğol boylarının yaşadığı coğrafyaya da komşu idi. Bu boylarının geçim kaynağı XII. yüzyıla kadar ağırlıklı olarak avcılık ve balıkçılıktı, ancak onlar VIII. yy.dan itibaren bazı komşu Türk kavimlerinin “rehberliğinde” hayvancılık ve tarımla da uğraşmaya başladılar (Drobyshev, 2011, s. 6). Bu süreçte şüphesiz Köktürk ve Uygur Kağanlıklarının etkisi olmuştur, ancak temel rolü yine de komşu Yenisey Kırgızları oynamış olmalı, çünkü daha öncesinde de Köktürk ve Uygur Kağanlıklarına vasal durumunda olmasına rağmen, kendi devlet yapısı ve işleyişini koruyabilen Kırgızlar (Yenisey yazıtlarında geçen *inal*, *öge*, *buyruq* vd. unvanlar) IX. yüzyıldan itibaren (Uygurların Ötüken'i terk ettikleri 840 yılından sonra) doğuda Moğol kavimleriyle sınırdaş ve temas halinde olan yegâne devlet ve kurumsallaşmış güç durumuna gelmişlerdi. Bu süreçte başta Az ve Çikler olmak üzere çok sayıda Türk ve Moğol boyları Kırgızlara tabi idiler. Sözgelimi,

İslami kaynaklardan X. yüzyıl tarihli anonim *Hududü'l-Alem mine'l-Maşrik ile'l-Magrib* ile Gerdizî'nin *Zeynü'l-Abhar*'ında (XI. yy.) Kırgızlara bağlı Keştim ve Kuri (veya Furi) gibi boylardan söz edilir ve Golden'e (1992, s. 182) göre bunlardan ikincisi Moğol dilli olmalıydı. Öte yandan Cengiz öncesi Moğol tarihi konusunda birincil veri kaynaklarına da dayanan *Moğolların Gizli Tarihi* ile Reşidü'd-Din'in *Câmi'ü't-Tevârih*'i (XIV. yy. başı) Kırgızları; Oyrat, Bulagaçin, Keremüçin, Urasut, Nayman, Tayciut vb. çok sayıda Moğol dilli "Orman boyları" (*Hoin irgen*) ile birlikte zikreder. İlgili metinlerde Kırgızlar ve "diğer Orman boyları" gibi ibarelerin bulunması Kırgızların bu boylar ittifakında başlıca konumda olduğu varsayılmaktadır (Kozin, 1941, s. 238). Buna ilaveten Reşidü'd-Din'in Türk ve Moğol boylarını sürekli birlikte zikretmesi ve geçmişte bu iki kavim arasında bir yandan Türkler, diğer yandan Moğollar lehine dil kayması yaşandığına işaret etmesi (Thackston, 1998, ss. 24, 37) Eski Türk – Moğol dil temaslarında Yenisey Kırgızlarının da aktif rol oynadığını düşündürmektedir.

Bununla birlikte Kırgızların o dönemki toprakları aynı zamanda bir yandan Türk boyları, diğer yandan ise Çin ve Moğol boyları arasında bir tampon bölge durumundaydı. Yukarıda sözü edilen *jar*, *jarlıg*, *jarğu* gibi askeri ve idari terimlerin Moğol boylarının diline ilk başta Uygurcada olduğu gibi y-li değil, j-li biçimiyle geçmiş olması da Yenisey Kırgızcasının belirli bir dönem Türkçe ve Moğolca arasında "aracı" bir dil durumunda olmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Yenisey Kırgızcasından Moğolcaya sözcük alıntılandığının diğer muhtemel bir kanıtı da Moğolcada j-li örneklerle aynı zamanda Güney Sibiryâ Türk dillerinde j-~y- (>ñ-)>n- değişimini yansıtan sözcüklerin de bulunmasıdır⁹. Örneğin, Moğ. *jançi-* (HMoğ. *jançi-*, *zançi-*) ve *nançi-* (Bur. *nanša-*, Kalm. *nanç-* vd.). Bilindiği üzere n, m, ŋ gibi geniz ünsüzlerinin etkisiyle önses durumundaki j-~y- ünsüzü Hakasça, Şorca, Tofalarca, Fuyu Kırgızcası ve Duha Tuvacası gibi dillerde n-, ñ-, ŷ- ünsüzüne dönüşür¹⁰. Büyük ihtimalle Sibiryalı otokton bir altkatman etkisiyle gelişen ve kısmen Kırgızca ve Kazakçada da görülen bu fonetik olay aynı zamanda tarihî Yenisey Kırgızcası için söz konusu olmalıydı (Tenişev, 1989, s. 4). Bununla birlikte dil özellikleri bakımından yukarıdaki dillerle aynı grupta yer alan Sarı Uygurcada bu özelliğin kaydedilmediği de not edilmelidir ki aynı şey

⁹ Altay dil birliği görüşününü savunanlar Türkçede kökteşleri olan Moğolcadaki n-li örnekleri Altayca *d- (> *d-, *y-, *j-, *n-, *ñ-) kapsamında değerlendirir. Diğer yandan Clauson da (1962, s. 78) AT.de bir *ñ- olduğunu ve bu sesi bulunduran Türkçe sözcüklerin Moğolcaya geçtiğini düşünür, ancak onun verdiği örnekler buradaki örnekleri kapsamaz. Şu da var ki dilcilerle önerilen bu ses denkliği ve ilgili rekonstrüksiyonlar tutarlı olmadığı için zaten sorunlu, hatta geçersiz görünmektedir (Doerfer, 1972, ss. 50-66).

¹⁰ Duha Tuvacasında ŷ- (< ñ-) bazen damaksız genizsiz /ɲ/ olarak da görülür (Ragagnin, 2011, s. 47).

varisi olduğu Eski Uygurca için söz konusu değildi (Tenişev, 1989, ss. 4-5). Bu durum aynı zamanda sözü edilen (Samoyed veya Yenisey?) altkatmanın Sarı Uygurların etnogenezinde rol oynamadığıyla açıklanabilir. Sarı Uygurca, Sibirya ve Moğolistan platosundaki tarihi yoğun temasların yansıması olarak bir yandan Yenisey Kırgızcası izleri taşırken, diğer yandan da Tuvaca ile birlikte Eski Uygurcaya ait özellikler paylaşır (Şirobokova, 2015, s. 248). Sözü edilen öneste genizsileşmenin Sayan grubu Türk dillerinden yalnızca Tofaca ve Duhadaca kısmen görülmesi ilgili altkatmanın veya Yenisey Kırgızcasının bu değişkelere etkisinin var, ancak kısmi olduğunu gösterir.

Öte yandan Moğolca konuşan ve uzun süre izole kalmış Şira (Doğu) Yugurlarda *lɔmɔg* (< *nomog*) “masal, anlatı” (krş. OM. *domoq(-či)*, KM. *domoq*, ancak Hak. *nimaχ*, Şor *nibaq*) sözcüğünün geçmesi de bu sözcüğün büyük ihtimalle ET. döneminde alıntılındığına işaret eder¹¹. Şira Uygurların tarihi bir *ǰ*- Türkçesiyle temasını, kanaatimizce bu dilde görülen *orgemeč^h* ~ *orgemeč^{hi}* “örümcek” sözcüğü de kanıtlamaktadır. Türk dillerinden Şira (Doğu) Yugurca ile sürekli temas halindeki Sarı (Batı) Yugurcada “örümcek” için *yorumçĭ* kullanılırken diğer Türk dillerinden söz konusu Türkçeden alıntılanan sözcüğe fonetik açıdan en fazla benzeyenler Alt. *d'örgömöš* ile Kırg. *jörgümüš* ~ *örgümüš¹²* görünmektedir. Kırgızca ve Altaycadaki örneklerdeki *ǰ*-nin protez ve sondaki -š<-č olduğunu düşünürsek, ilgili sözcük Şira Yugurca konuşurlarının ataları tarafından *lɔmɔg* (< *nomog*) örneğinde olduğu gibi Yenisey Kırgızcasından alıntılanmış olmalıdır.

ET. döneminde Yenisey Kırgızcasından Moğolcaya sözcük alıntılındığına Moğolcada, -b ve -b- bulduran Türkçe alıntılar da işaret etmektedir.

Bilindiği üzere Moğolcada kökeni Türkçeye dayanan ve bünyesinde /b/ ünsüzü bulduran *abala*- “avlanmak”, *čab* “ün, şöret”, *ed tabar* “mal mülk”, *jabila*- “bağdaş kurmak”, *jalbari*- ‘dilemek, yalvarmak’, *irbis* “kar leoparı”, *kebeg* “kepek, kabuk”, *keberek* “kırılğan; gevrek”, *kebi*- “çiğnemek; geviş getirmek”, *kebid* “dükkân”, *šibar* “çamur, kil”, *yabaš* “itaatkâr, uysal” vd. sözcüklere rastlanır. Dilciler çoğunlukla bunların Moğolcaya VIII. ila XIV. yy.da girdiği görüşündeler (Şçerbak, 1997; Rybatzki, 2011, ss. 185-202). Elbette OM.da (HY)

¹¹ H. Nugteren (2011, s. 318) Şira Uygurca *lɔmɔg*'daki l-'nin **nom* “kitap” etkisiyle gelişmiş olabileceği görüşündedir. Ancak Şira Uygurcada ayrıca *lom* > *nom* “kitap” var ve *loχta* > *noχto* “yular” örneğinde olduğu gibi bir n-> l- değişimi söz konusudur (Tenişev, 1976, s. 635). M. Ölmez (1991, s. 182) bu örneği TT. *loš* < TT. (ağız) *yoš* “az ışık alan, alacaranlık örneği için kullanır ve l<y değişimi yaşandığı görüşündedir. A. Tietze (2016, s. 554) de Clauson (1972, s. 976b)'un DLT için verdiği *yoš* örneğinden hareketle benzer gelişim olduğunu düşünür. Ancak *loš* örneğinde TT.de *lapa* (*lapa*) “karın yassı ve iri taneler şeklinde yağması” < EAT. *yapa yapa* (Dede Korkut), *lakirdi* < *yakirdi* örneklerinde de görülen otokton y->l̥- > l- gelişimi söz konusudur.

¹² Kırgızcanın güney ağızlarında görülen bu örnek için bk. (Mukambayev, 2009, s. 714).

arbus “karpuz” < T. *qarbus* (< Fa. *çarbus*) ve *kebit* “dükkân”, ayrıca (>) *keyid* “bina; manastır” < T. *kebit* (< Batı dili?)¹³ Moğolcaya XIII. yy. sonrası girmiş olmalıdır, ancak DET. b > β sızıcılaşması dikkate alındığında bu özellikteki çoğu sözcüğün Moğolcaya daha önceden geçtiği söylenebilir. Bunlardan bir kısmı da ET. döneminde Yenisey Kırgızcasından geçmiş olmalıdır.

Dilcilerin çoğu ET.de /b/ ünsüzünün son ses, bir akıcı ünsüzden sonra veya iki ünlü arasında sızıcılaşma eğilimi gösterdiğini söyler. Örneğin, eb > ev, yabız > yavız vd. (Erdal, 2004, ss. 63-67). Ancak Türk runik yazısında bu sızıcılaşmanın sonucu olan ünsüzü gösteren herhangi bir işaret mevcut değildir. Eski Uygurca metinlerde ise bu durum imlaya da yansır, bu sebeple G. Clauson’dan (1962, ss. 46-53) itibaren çoğu araştırmacı eski Türk yazıtlarından geçen b¹, b² işaretlerini son ses, akıcı ünsüzden sonra veya iki ünlü arası pozisyonda v¹, v² diye okur. H. Jankowski (2023, ss. 249 - 265) b > β sızıcılaşmasının Türk runik yazısına aksettirilmemiş olmasını Türk runik yazı geleneğinin önceden sabitlenmiş olmasına bağlar. Ona göre Türk runik imlası bu sebeple o zamanki konuşma dilini değil, IV-VII. yy.daki Türkçeyi, belki daha da eski bir dönemi yansıtır. Ne var ki Türk runik yazısının I. Göktürk Kağanlığı döneminde kullanıldığına veya Türkçenin VIII. yy.dan öncesinde yazı ve imlası geleneği olduğuna ilişkin herhangi bir kanıtı yoktur. İkincisi, M.S. 732’de hâkkedilmiş olan Kültigin yazıtında geçen (*Keñü*) *Tarban* (k²ŋÜt¹r¹b¹n¹; KT/D21) yer adı ile ondan üç yıl sonra hâkkedilen Bilge Kağan yazıtında geçen söz konusu yer adının son ünsüzün etkisiyle /b/’si nazallaşmış varyantı (*Keñü*) *Tarman*’ı (k²ŋÜt¹r¹mn¹ KT/D18) Türkçedeki b>m olayını da dikkate alarak değerlendirdiğimizde ilk örnekteki b¹ işaretinin diş-dudak /v/ değil, çift dudak /b/ ünsüzü ile karşılaşılması gerektiği ve buna göre de en azından bu iki yazıt yazıldığı dönem veya bölgede b > β sızıcılaşmasının henüz gerçekleşmediği kendiliğinden ortaya çıkar. Ancak M. Erdal (2004, s. 64) ET.de -b ve -b- özelliğini ET.nin ilk (Orhon Türkçesi) devresinin bir özelliği, diğer yandan -b > -v ve -b- > -v- sızıcılaşma olayının ET.nin ikinci devresinin (Eski Uygurca) ayırıcı özelliği olduğu fikrine karşı çıkar ve bu ayırımı hayalî olarak tanımlar, ayrıca aksi kanıtlanmadıkça b¹ ve b² işaretleriyle gösterilen ünsüzü sones, akıcı ünsüzlerden sonra ve iki ünlü arasında /v/ olarak kabul edeceğini söyler. M. Erdal’ın görüşü ve “Yazıtlar” Türkçesinde b > β sızıcılaşmasını kabul etsek bile yukarıdaki örnek tek başına bile bu ses olayının hem ET. hem de daha sonraki dönemlerde kapsayıcı olmadığını gösteriyor. ET. döneminde Moğolcaya geçen ve bünyesinde sonseste, bir akıcı ünsüzden sonra veya iki ünlü arasında bulunan /b/ ünsüzü bulunduran

¹³ Çoğu kaynak sözcüğünün kökenini Arapça kubbe’ye dayandırır. V. Rybatzki *kebit*’in kökenini N. Sims-Williams’a atf yaparak Eski Yunanca olarak verir (Rybatzki, 2011, s. 195).

alıntılar da söz konusu sızıcılışmayı aslında kapsayıcı tarihsel bir süreç değil, bölgesel bir ses olayı olabileceği daha mantıklı göstermektedir.

Çağdaş Türk dillerinde ET. /b/ ünsüzü son ses, intervokal ve akıcı ünsüzden sonraki durumlarda Oğuz, Karluk ve Kıpçak özelliklerine göre genellikle /β/, /v/, /w/, /y/ ünsüzlerine dönüşür. Yakutçada ise diftonglaşmaya yönelir. Ancak Yenisey Kırgızcasının varisleri olan Kıpçak-Kırgız ve z (Hakas) grubu Türk dillerinde genellikle -Vb > -Vp (~ -Vm) ve -VbV- > -VbV- veya -VbV- > -VpV- (~ -VmV) söz konusudur (örnekler için bk. Tenişev, 2002, ss. 84-86, 139-144; Johanson, 2021, ss. 358-361). Bugünkü Kırgızcada bu gelişim sistematik olmasa bile Yenisey Kırgızcasına özgü altkatmanda takip edilebilir (örneğin, Kırg. *epçi* (< YenK. **eb* “ev” +ç) “kadın”, ancak *üy* “ev” (< Kıp.), krş. DET. *eb* “id” vd. Bu durumda Moğolcada benzer özellikte Türkçe alıntılar Yenisey Kırgızcasından kabul edilmesi daha doğru görünmektedir.

4. Moğolcaya Yenisey Kırgızcası Üzerinden Geçen Türkçe Alıntılarla İlgili Bazı Ölçütler

Erken Orta Çağda Yenisey Kırgızcası aracılığıyla Türkçeden Moğolcaya şüphesiz birçok sözcük geçmiş olmalı, ancak bazı fonetik ölçütler dışında şu veya bu Türkçe kökenli sözcüğün Yenisey Kırgızcasından veya onun aracılığıyla geçtiğini somut bir şekilde söylemek pek mümkün değildir. Yine de, yukarıda da ifade edildiği üzere, bazı sözcükler bünyesinde Yenisey Kırgızcası ile tarihî Moğol değişimleri arasında temaslar olduğuna işaret eden teşhis edici fonetik özellikler ihtiva etmektedirler. Söz konusu karakteristik özellikler şunlardır¹⁴.

4.1. YenK. j- > Moğ. j-

OM. **jabagan* “yavan, tatsız tuzsuz” krş. KM. *jabaga(n)*, HMoğ. *zavaan*, Bur. *zabaan*, Kalm. *zavan* “yavan, tatsız tuzsuz; tadı kötü olan”, ayrıca HMoğ. “özensiz”, Bur. “nahoş, görgüsüz” ← YenK. **jabagan* (< **jağbağan* < **jağdağan*), krş. DET. *yavga:n*, *yavgan* (Atalay, 1985, C. III, s. 37) “yavan, etsiz” >> TT. *yavan* “yağsız, hoş gitmeyen, tatsız tuzsuz; görgüsüz, bilgisiz, AzT. *yavan*, Trkm. *yuvan*, Kırg. *joogan* “yağsız; etsiz (yemek)”. Kökeni konusunda Clauson (1972, s. 874b) DET. *yavga:n* < **yav-* görüşündedir, ancak birincil anlamı olan “yağsız (yemek)” sözcüğün bünyesinde Türkçe (T.) *yağ* ve olumsuzluk anlamı katan bir işaretleyici de olması gerektiğini düşündürmektedir. Kanaatimizce, burada DET. *yapidağ* (<yapı+da-ğ) “eyersiz, *tiltağ* (<til+da-ğ)

¹⁴ Bu çalışmanın temel amacı YenK. ile tarihi Moğol dillerinin karşılıklı temasları olduğunu kanıtlamak olduğundan verilen örnekler temsilidir ve ilgili sözvarlığının tamamını kapsamamaktadır. Örnekler Batı ve Merkezi Moğol dilleriyle YenK. rekonstrüksiyonu için veriler sağlayan Kırgız-Kıpçak ve Hakas ve kısmen Sayan grubu Türk dilleriyle sınırlı tutulmuştur. Moğolcadaki j-li Türkçe alıntılar için ayrıca Clauson’un konuyla ilgili çeşitli çalışmalarında II. dönem alıntılara olarak verdiği örnekler bakılabilir.

“bahane”, OT. *boydaq* (<boy+da-ğ) “boydak”, çağdaş Türk dillerinden Kırg. *tašta-* (<taş+da-) “(toprakdan vb.) taşı ayıklamak (< taşsız yapmak)”, *qumda-* (<qum+da-) “(tahıldan vb.) kumu ayıklamak (< kumsuz yapmak)”, *kerde-* (← Moğ. ger “çadır” + da-) “çadırı örtüsüz bırakmak”, Yak. *iççitağ* (<DET. edi “sahip”+da-ğ) “sahipsiz”, Alt. *qarudaq* (< DET. qaru “ön kol”+da-ğ) “güçsüz, halsiz”, Alt. (Tel.) *paşdaq* (< baş+da+ğ) “yaramaz, serseri (<başsız)” örneklerinde görülen ve üretkenliğini henüz DET. döneminde yitirmiş olan ve bağlandığı isme onun ilgili semantiğindeki temel özelliği ayırma, kaldırma, ters etme veya olumsuzlama yoluyla fiilleştiren bir yapım eki söz konusuydu. Sözcüğün Türkçe arketipi muhtemelen **jağdağan* (< jağ “yağ”+da-ğan). Hece başındaki d- > b- değişimi Türkçe zemininde gerçekleşmiş olmalı, krş. YenK. **kebiz* ~ **kibiz* “keçe kilim, halı” >> Alt. *kebis*, Hak. *kibis*, Tuv. *şebis*, Şor. *kemis*¹⁵ → Moğ. *kibis* “keçe kilim”, krş. DET. *kidiz* ~ *kebiz*, Tuv. *kidis*, Kırg. *kiyiz*; Alt. *sidir-* > *sibir-* “sıyırmak”, Kırg. *jaldira-* > *jalbira-* “(gözler için) parlamak, ışıldamak” vd. Bu sözcükle ilgili görüşler ve diğer örnekler için ayrıca bk. Clauson, 1972, s. 874b; Nugteren, 2011, s. 378 vd.

OM. **jabidağ*, krş. KM. *jaidang* “sırtına eyer vurulmayan, eyersiz”, HMoğ. *zaydan(g)*, Bur. *zaydan*, Oyr. *zääden*, Kalm *zäädñ* ← YenK. **jabidaq*, krş. DET. *yabıtaq* “(at için) sırtına eğer vurulmayan, eyersiz”, Hak. *çabdağ*, Tuv. *çavıdaq*, Yak. *sibidağ*, ancak Alt. *d'aydaq* ve Kırg. *jaydaq* ← Moğ. geri ödünçleme. Ayrıca bk. Clauson, 1972, s. 874b; Levitskaya, 1989, C. IV, s. 12; Nugteren, 2011, s. 378 vd.

OM. **jarma*, krş. KM. *jarma*, HMoğ. *zaram* “kaba öğütülmüş tahıl; kepek”, Kalm. *zarm* ← YenK. **jarma* “kabuksuz tahıl, kaba öğütülmüş tahıl”, krş. DET. *jarma* “id.”, *jarma* “uzunlamasına yarılan herhangi bir şey”, ayrıca *jarma yuğa* “bir çeşit katmer” (Atalay, 1985, C. III, s. 34), Alt. *d'arma* “arpa tahılı; kaba öğütülmüş tahıl”, Kırg. *jarma*, Hak. *çarba*, Tuv. *çarba*. Ayrıca bk. Clauson, 1972, s. 969a; Doerfer, 1975, s. 160-161 (§1855); Nugteren, 2011, s. 383.

OM. **je'egen*, KM. *jege*, *jigege* “kutup porsuğu, ayı porsuğu, volverin”, HMoğ. *zegee*, ← YenK. **jegeken*, Tel. *d'eeken* “kutup porsuğu”, Yak. *siegen*, Dol. *hiege*n (< **yëgän*) “kutup porsuğu, ayı porsuğu, Gulo gulo”, Tuv. *çekpe*, Tof. *çe'kpe*.

OM. **jerlig*, KM. *jerlig* “(hayvanlar için) yabani, vahşi, doğal ortamda yaşayan ve büyüyen kimse; başıboş”, HMoğ. *zerleg*, Bur. *zerlig*, Oyr. *zerleg*, Kalm. *zerlg* ← YenK. **jerlig*, cf. DET. *yër* “yer, toprak, zemin” + İlğ, TT. *yerli*, Alt. *d'erlik* “(hayvanlar için) yabani, vahşi”, DohT. *jerlik*, Tuv. *çerlik* “yabani, vahşi; doğal

¹⁵ Genellikle Moğolcadan geri ödünçleme kabul edilir, ancak DET. *kidiz* yanı sıra *kebiz*, ayrıca OT. *kevüz* varyantının da geçmesi onun Moğolcaya DET. *kidiz* olarak değil *kibiz~kebiz* olarak geçtiğine işaret eder.

ortamda tek başına yaşayan kimse”, Kırg. *ǰerdik* “yabani, vahşi; doğal ortamda tek başına yaşayan kimse”.

OM. **ǰila*, krş. KM. **ǰiluǰ-a* “dizgin“, HMoğ. *ǰoloo(n)*, Bur. *ǰoloo* (II), Oyr. *ǰolaa*, Kalm. *ǰola*, *ancak Dag. ǰilɔ: ~ dilɔ: ← YenK. *ǰuluǰa(r)*, krş. DET. *yular* “yular” (< AT. **ǰuluǰar*), Alt. *ǰular*, Tuv. *ǰular*, Yak. *sular*, TT. *yular*. Kyrg. *ǰiloo*, *joloov* “dizgin, yular” ← Moğ. geri ödünçleme. Moğolca alıntılarda u > i denkliği sıkça görülür, örneğin, DET. *sunǰur* “sungur” > Moğ. *sinǰor*, DET. *buzaǰu* “buzaǰı” (< AT. *burǰu*) > Moğ. *birǰu*, DET. *yuǰur-* “(hamur vd.) yoǰurmak” (< AT. **ǰuǰurǰ-* > YenK. *ǰuǰura-*) > Moğ. *ǰigura-*, DET. *yum-* “yummak” (~ YenK. **ǰum-*) > Moğ. *ǰimuyi-*, *ǰumuyi-*, DET. *yürek* “yürek, kalp” (~ YenK. *ǰürek*) > Moğ. *ǰirüken*, *ǰürüken*. Son örnekler U>i ses olayının muhtemelen Moğolcaya özgü olduğuna işaret eder. Diğer yandan Dagurcadaki ǰ- ~ d- durumu diğer ǰ-li sözcükler ile aynı sözcüğün diğer Moğol dillerinde önsese ǰ- ile olması dikkate alınırsa söz konusu dilin kendi fonetiğiyle ilgili bir durum olduğunu göstermektedir. YenK. **ǰuluǰa(r)*’daki -r muhtemelen Clauson’un (1957, s. 39, dipnot 2) bahsettiği sabit olmayan ünsüz olmalı, bk. *ǰoǰdur*. K. Menges (1968, s. 88) aynı -r’nin bir topluluk (collective) eki olduğunu düşünür. Ayrıca bk. Doerfer, 1963, ss. 296-297 (§164); Räsänen, 1969, s. 110a; Ölmez, 1991, s. 181 vd.

OM. (MGT) *yil*, (HY) *ǰil* “(On iki hayvanlı takvime göre) yıl”, krş. KM. *ǰil*, HMoğ. *ǰil*, Bur. *ǰel*, Oyr. *ǰil*, Kalm. *ǰil*, Dag. *ǰil* ← YenK. *ǰil* “yıl”, Alt. *ǰil*, Hak. *ǰil*, Tuv. *ǰil*, Yak. *sil*, *ǰil*, Kırg. *ǰil* vd. Bu sözcük Johanson’un (2021, s. 366) da ifade ettiği gibi dilcilerin Altay dillerine ilişkin görüşünü yansıtmaktadır, yani Türk ve Moğol dillerinin ortaklığına inananlar bu sözcüğü ortak sözcük olarak kabul eder. Ancak sözcüğün Moğolcadaki semantik alanının Türk dillerine kıyasla çok sınırlı olması onun ET.den alıntı olduğunu gösterir (ayrıca bk. Sanjeyev, Orlovskaya ve Şevernina, 2016, s. 74). Eklenmesi gereken tek şey sözcüğün y-tipi değil, ǰ-tipi bir tarihi Türk değişkesinden Moğolcaya geçtiğidir. Ayrıca bk. (Doerfer, 1975, s. 243-251 (§ 1940), Levitskaya, 1989, C. IV, s. 275).

OM. **ǰoǰdur*, KM. *ǰoǰdur* “devenin boğazındaki uzun kıllar; aslan yelesi”, HMoğ. *zöǰdör*, Bur. *zöǰdor*, Oyr. *zöǰdor*, Kalm. *zöǰdr* ← YenK. **ǰoǰdur*, krş. DET. *yoǰdu*, ayrıca *ǰoǰdu*, *yoǰru*, *yoǰruy*, Tuv. *čoǰdur*, Şor. *čoǰdra* “fırça, püskül”, Kırg. *ǰoǰdor* “devenin ensesindeki kıl; kuşların boynundan sarkan tüy”. Clauson (1972, s. 899) haklı olarak Tuv. ve Kırg. örnekleri Moğ. geri ödünçleme olarak gösterir. Ancak bu Kırg. sözcüğün *ǰuuda* “deve veya koyunun uzun tüyü” Türkçe kökteşi de vardır. Sözcüğün DLT’deki *yoǰru* ve *yoǰruy* “deve tüyünün uzun olanları” biçimleri (Atalay, 1985, C. III, s. 31) Kâşgarlı Mahmud’un hece başı r- ile ilgili r- < d- iddiasının aksine bu sözcükte önce d->y, ardından da ikinci hece metatez sonucu *yoǰdur* > *yoǰyur* > *yoǰruy* ~ *yoǰru* gelişimi olduğunu düşündürmektedir. Bu durumda sözcüğün kökü DET. **yoǰdur* ~ **ǰoǰdur* olmalıdır. Clauson (1957, s. 39, dipnot 2) sözcük sonundaki -r’yi sabit olmayan,

(Türk) dillerinin bazılarında çok erken devirlerde kaybolmuş bir ses olarak görür. Ayrıca bk. OM. *jila.

OM. *jol “talih, şans, baht”, KM. jol, HMoğ. zol, Bur. zol ← YenK. *jol, krş. DET. yol “yol”, Alt. d’ol, Hak. čol, Tuv. čol, Yak. d’ol “yol; talih, şans”, Tuv. čol “talih, şans; kader”, Kırg. jol “yol; talih, şans; kader”. Tuv. ve Kırg. ikincil anlamlar ← Moğ. geri ödünçleme. Ayrıca bk. Doerfer, 1975, ss. 226-227 (§ 1930); Levitskaya, 1989, C. IV, ss. 217-218.

OM. *jud, KM. jud “hayvanların telef olması; bunun sonucu oluşan kıtlık, açlık”, HMoğ. zud, Bur. zud, Oyr. zud, Kalm. zud ← YenK. *jut “hayvanların telef olması; bunun sonucu oluşan kıtlık, açlık”, krş. DET. yut “id.”, Alt. d’ut, Hak. čut “kötü hava koşulları”, Tuv. čut, Kırg. jut. Ayrıca bk. Doerfer, 1975, ss. 209-211 (§ 1911).

OM. (HY, RS) jumuran “gelengi, tarla faresi”, KM. jurum, juruma, HMoğ. zuram, Bur. zumbaraa(n), Oyr. zurman, Kalm. zurmn, Dag. jombor ← YenK. jumuran, krş. Çağ. yumran, Özb., Uyg. yumran, Tat. yūmran, Çuv. yāmran, KBalk. juburan, Alt. (Tel.) d’imran, Alt. (Kuu-kiji) d’ibīran, Yak. jabara ~ jābārā, jābaraasqī ~ d’abaraasqī (← Rus. евраука), Kırg. jumuran. Sözcüğün etimolojisiyle ilgili fikir birliği yoktur, ancak onun Türkçeden Moğolcaya geçtiği konusunda herkes hemfikirdir. Yalnız sözcüğün Moğ. arketip varyantlarından biri olan *jumburan’daki hece başı çift dudak ünsüzü tartışmalıdır, kanaatimizce burada Türkçe zemininde meydana gelen ünsüz ikizleşmesi ve aykırılışma söz konusu olmalıdır: *jumuran > *jumburan, krş. DET. yamiz > SibT. yamuz ~ yambuz “kasık” (Radloff, 1960, C. III, s. 309). Ayrıca bk. (Doerfer, 1975, s. 220 (§ 1917); Nugteren, 2011, s. 394; Khabtagaeva, 2023, ss. 344-346).

4.2. YenK. (İkincil) *n- ~ *ñ > Moğ. n-

OM. *nanči- ~ *janči-, krş. KM. nanči- ~ janči-, jangči- “dövmek, vurmak; sopa veya kırbaçla cezalandırmak; kırbaçlamak” HMoğ. zanči-, janči-, Bur. nanša-, Kalm. nanč-, ayrıca yanč-, janč- (Ramstedt, 1935, s. 214b) ← YenK. *nanči- ~ *janči-, krş. DET. yanč-, Hak. nanči-, “bükmek, ezmek”, nas- “ezmek; kesmek; dövmek”, Kırg. janč- ~ janči- “ezmek; vurmak, dövmek”, ayrıca Yak. sis- vd. Hak. nas- ile Yak. sis-ta bu dillere özgü -nč > s değişimi söz konusudur (örneğin Hak. niske “ince” < *ninčke, krş. DET. yinčke). Ayrıca bk. (Clauson, 1972, s. 944b; Levitskaya, 1989, C. IV, ss. 184-186).

OM. *nangši-, KM. nangsi- “gevezelik etmek, boş konuşmak; homurdanmak”, HMoğ. nanši-, Kalm. nañš- (Ramstedt, 1935, s. 272a) ← YenK. *nañši- ~ *jañša- krş. DET. yañša-, OT. yañša-, Hak. namza-, Kırg. tañši- “güzel ve etkili konuşmak; AzT. yanša- “çok konuşmak, zevzeklik etmek, TT. yavšak (< yavša-k) “geveze” vd. Ramstedt (1935, s. 272) sözcüğün Moğolcadan Türkçeye geçtiği iddiasındadır, ancak sözcüğün çağdaş Türk dillerindeki varyantları aksi yönde bir

alıntılama olduğunu gösteriyor. Oğuz grubu Türk dilleri ve Kırgızcadaki şekli onun AT. muhtemel arketipinin **daŋša-* olduğuna işaret etmektedir.

OM. **nuduruğ*, krş. KM. *nidurğa* “yumruk”, HMoğ. *nudraga*, Bur. *n'udurga(n)*, Oyr. *nudarha*, *nudaram*, Kalm. *nudrm*, ayrıca *judurğa*, *şudurğa* (Ramstedt, 1935, s. 115b) ← YenK. *nuduruğ* (<**numduruğ*) ~ **jumduruğ*, krş. DET. *yüdruq*, *yudruq*, Hak. *nuzuruğ*, *munzuruğ* Tuv. *čuduruq*, Kırg. *juduruq*, TT. *yumruk* vd. Clauson (1972, s. 892b) Hak. *munzuruğ* varyantını morfolojik yönden açıklanamaz bulur, ancak ilk hece ünsüzleri arasında metatez olduğunu dikkate alırsak sözcüğün pekâlâ **numzuruğ* arketipi ortaya çıkmaktadır. Zaten önseste genizleşme olabilmesi için müteakip ünsüzün genizsiz olması gerekir. Son rekonstrüksiyondan hareket edilirse **numzuruğ* < **numduruğ* ~ **jumduruğ* (< *jum-dur-(u)ğ*) ortaya çıkar ki bu da hem sözcüğün *yum-* “yummak” fiilinden geldiğini hem de DET. döneminde bir yandan /m/, diğer yandan /d/ ünsüzü düşen varyantları oluştuğuna, ayrıca YenK.da da nazallaşmış varyantın ne sebeple oluştuğuna ilişkin ipuçları vermektedir. Kalm. son örnekler ise sözcüğün daha sonraki dönemde ikinci kez kopyalanmasıyla ilgilidir. Ayrıca bk. (Clauson, 1972, ss. 893a, 937b; Levitskaya, 1989, C. IV, s. 248).

OM. **nungğasan* (< *nungğa+sun*), krş. KM. *noğusu(n)*, *noğursu(n)*, *ungğasan*, HMoğ. *noos(on)* “yün, tüy”, *unğas(an)* “yün”, Bur. *noohon*, Oyr. *nooson*, Kalm. *noosn* ← YenK. **nuŋ* ~ **yuŋ*, krş. DET. *yuŋ*, Alt. *d'yuŋ*, Hak. *tük* “yün”, *nüŋ*, *nüg* “tüy, ince hayvan tüyü”, Şor. *nüg* “yün”, Tub. *ñuŋ*, *ñüŋ*, Tuv. *dük*, *čüŋ*, Yak. *suŋ*, *tüü* “yün”, Kırg. *juŋ*, krş. TT. *yün* vd. (diğer örnekler için bk. Levitskaya, 1989, C. IV, ss. 266-267). Doerfer (1975, §1931) Türkçe ve Moğolca örnekler karşılaştırılmaz görüşündedir. Schönig'e (2003, s. 410) göre sözcüğün arketipi AT. **nuŋa* olup Moğolcaya BulgT.den geçmiş olmalıdır. Ancak Türkçe -ŋ ile biten sözcüklerin Moğol fonotaktiğine genelde “-ŋg/-ŋğ + ünlü” olarak uyarlandığı dikkate alınırca sözcüğün Moğolcaya alıntılanan şeklinin **nuŋ* olduğu ortaya çıkar (Clauson, 1962, s. 138). Şçerbak'a göre sözcüğün en eski şekli *duŋ* ~ *düŋ*'dür¹⁶. Clauson her ne kadar *yüg* (1972, s. 910b), *yuŋ* (1972, s. 941b) ve *tü(g)*'ü (1972, s. 467b) ayrı sözcükler olarak ele alsada tarihî ve çağdaş Türk dillerinde bu sözcüklerin semantik alanlarının geçişken olması ve AT. önses *ğ-* > ET. *y-* ~ *ğ-* olduğunu ve Türk dillerinde sonseste -n ~ -ŋ ~ -g, ~-ŋg, ~-ng ~ -nk, -ŋ ~ -n ~ -m, -ŋ ~ -g ~ Ø denkliklerin yaygınlığını dikkate alırsak ilgili sözcükle ilgili Şçerbak'ın önerisi haklı görünmektedir. Bu durumda Moğ. **nungğasan* ĵ- tipi ET. bir değışkeden geçmiş olmalıdır. Ayrıca bk. (Clauson, 1972, s. 910b, 941b, 467b; Levitskaya, 1989, C. IV, s. 267).

¹⁶ A. M. Şçerbak *ğ* işareti yerine genelde *ğ* işaretini kullanır. Aynı (ötümlü dişsil sürtülmeli) bu ünsüz için Clauson *ğ*, diğer dilciler daha çok IPA'ya göre *ð* işaretini kullanır. Burada kullanım kolaylığından ötürü Clauson'un kullandığı işaret tercih edilmiştir.

OM. **nilqa*, KM. *nilq-a* “yeni doğmuş bebek, bebek; körpe, taze”, HMoğ. *nyalç*, *nilç*, Bur. *nilça*, Oyr. *nilçe*, Kalm. *nilç*, Dag. *nyalk* “en sonki, en küçük” (*nilqa* ~ *nirqa*), Yug. *mulqa* ~ *mulğa*, Mngr. *nargai* “genç ve nazik” ← YenK. **murqa* (<) ~ **nimırqa* ~ **jimirtqa*, krş. DET. *yimirtqa* ~ *yumurtqa* “yumurta”, DLT *yimirtqa* yaş “...taze yeşillik” (Atalay, 1985, C. III, s. 433), Alt. *d'imirtqa*, Hak. *nimırqa*, Hak. (Beltir ağzı) *imırqa* (Şçerbak, 1970, s. 160), *murğa* (Joki, 1953, s. 18), Tub. *nimirtqa*, Şor. *nibirtqa*, Tof. *nımurça*, Tuv. *çuurğa*, Kırg. *jumurtqa* (diğer örnekler için bk. Levitskaya, 1989, C. IV, ss. 250-251). Türk dillerinde aynı zamanda n->Ø sonucu Kırg. *imırqay* “yeni doğmuş bebek”, TT. (ağız) *imırqa* “körpe, taze”, Uyg. (Kumul) *nilqa* (< Moğ. *nilqa*), “bebek; körpe; olgunlaşmamış (Memtimin, 2016, s. 96), Yak. *n'ilba* “bebek, prematüre bebek”. Ayrıca bk. (Nugteren, 2011, s. 457).

OM. **nimağa*, krş. KM. *imağ-a(n)*, *nimağan* “keçi”, HMoğ. *yamaa(n)*, Bur. *yamaa(n)*, (ağız) *n'amaan*, Oyr. *yamaan*, Kalm. *yaman*, Dag. *imaa* ← YenK. **nimğa* ~ **jimğa*, krş. DET. *imğa* ~ *amğa*, OT. (Çağ.) *imğa*, Alt. *d'uyma* “dağ geçisi”, Hak. *yaman* (< Moğ. geri ödünçleme), *çiyma*, Tuv. *çuyma*, TT. (ağız) *ima*, ime “yabani keçi türü”, Yak. *n'aman* (< Moğ. geri ödünçleme). Sözcüğün arketipi *dimğa* olmalı (Şçerbak, 1961, s. 118). Şçerbak'a (1961, s. 118) göre Moğolca örneklerdeki sözbaşı y- > n- değişimi Moğolca zemininde meydana gelmiştir¹⁷, ancak Yak. geri ödünçleme n-'nin Moğolcada asli olduğuna işaret eder. Bu durum her ne kadar tarihî ve çağdaş Türk dillerinde kaydedilmemiş de olsa sözcüğün Moğolcaya geçen varyantı **nimğa* olmalıdır.

OM. *nunji*, krş. KM. *nunji* “görme ve duyma beceresi zayıflamış yaşlı insan; yavaş hareket eden; zayıf”, HMoğ. *nunj* ← YenK. *nunçig* ~ *junçig*, krş. DET. *yunçig* “zayıf, halsiz, acınası, işe yaramaz” (< *yunçi*- “halsizleşmek, zayıflamak; bir deri bir kemik kalmak” – ğ), Kırg. *munju* (← Moğ. geri ödünçleme).

4.3. YenK. -b > Moğ. -b

OM. **derbe-*, KM. *derbe-* “çırpınmak; kanat çırpmak; sallanmak”, HMoğ. *derve-*, Bur. *derbegene-*, Oyr. *derbeke-*, Kalm. *derw³-* (Ramstedt, 1935, s. 90a) Dag. *derdi-* “havalanmak, ayağa kalkmak; uçmak” ← YenK. **terbe-* (< **tepre-*), krş. DET. *tepre-* ~ *depre-* “hareketlenmek; sallanmak”, OT. (Çağ.) *tebre-*; Alt. *tibere-* ~ *tibire-* (Verbitskiy, 2005, s. 354), Hak. *tibire-*, Yak. *telibire-*: Kırg. **terbe-* (> *terbe-l-* ~ *terme-l* “sallanmak”; *terbe-t-* ~ *terme-t-* “sallamak”), TT. *depem* (< *depre-* “sallamak”+ m), *depreş-* (< *depre-ş*) “nüksetmek”. İlgili sözcükle ilgili görüşler diğer örnekler için ayrıca bk. (Sevortyan, 1980, C. III, ss. 200-202).

¹⁷ A. M. Şçerbak daha sonra söz konusu ses olayının Moğolca zemininde olabileceğine ihtimal vermekle birlikte onun daha çok Güney Sibirya Türk dillerine özgü olduğunu dile getirir (Şçerbak, 1997, s. 177).

OM. (MGT) *jalbari-* “yalvarmak, rica etmek; dua etmek”, krş. KM. *jalbari-*, HMoğ. *zalbari-*, *zalbira-* Bur. *zal'bar-*, Oyr. Kalm. *zal'vr-*, Dag *jelbir-* ← YenK. *jalbar-*, krş. DET. *yalvar-* “yalvarmak, rica etmek; dua etmek”, OM. *yalbar-*, *yalvar-*, Tuv. *çalbar-*, Kırg. *jalbar-*, TT. *yalvar-* vd. Ayrıca bk. (Räsänen, 1969, s. 182b; Levitskaya, 1989, C. IV, ss. 92-93; Doerfer, 1975, ss. 107-108 (§1808); Nugteren, 2011, s. 381).

OM. **jelbi*, KM. *jelbi*, *jilbi*, *jilvi*, *ilbi*, *ilbe* “büyü; büyücülük”, HMoğ. *ilbe*, Bur. *jelben*, *al'ba jelben*, Oyr. *jilve* “arzu, istek, şehvet”, Kalm. *cilw*, *ilw* ← YenK. **jelbi*, krş. DET. *yelvi* “büyücülük”, OT. **yelwi*, *yelwinçi*, *yelwiçi* “büyücü”, *yelwik-* “büyülenmek”, Alt. *djelbis* “kötü ruh, iblis; (rüzgârla gelen) hastalık ruhu; dolandırıcı”, Alt. (Tel.) *yilbi* “die Gier, Begierde, Leidenschaft; die Schmeichelei, Verführung, schmeichelnd” (Radloff, 1960, C. III, s. 522), Tuv. *čilbi* “açgözlü, doyumsuz”, Kırg. *jeñil-jelpi* “kolay; gayriciddi, hafifmeşrep”. Clauson (1972, ss. 919b-920a) Alt. (Tel.) ile Tuv. örnekleri Moğ. geri ödünçleme olarak kabul eder, ancak hem semantik hem fonetik yönden pek mümkün görünmemektedir.

OM. (HY) *keberek*, KM. *keberek*, *keberig*, *keürek* “crisp, crunchy; fragile, brittle; soft; not solid, not durable”, HMoğ. *şevreg*, *şüüreg*, Bur. *şebereg*, *şebreg*, Oyr. *küüreg*, Kalm. *kewræg* (Ramstedt, 1935, s. 229b), *küürg* ← YenK. *kebrek*, krş. DET. *kevrek* “friable, fragile”, *kevrek* (DLT), Alt. *kebire-* “kurumak; ufalanmak”, Hak. *kibreğ*, Şor. *käbräk* (Radloff, 1960, C. II, s. 1198), Yak. *kebiş*, Kırg. *küyrok* (< Kıp. veya Moğ. geri ödünçleme). Moğ. *keberek* ile *keürek* Türkçeden iki farklı dönemde alıntılanmış olmalıdır (Nugteren, 2011, s. 407). İlki büyük ihtimalle YenK.dan, ikincisi ise daha sonra EUyg. veya sonrası bir dönemde Moğolcaya geçmiş olmalıdır.

OM. (ME) *kebi-*, KM. *kebi-* “çiğnemek; geviş getirmek”, HMoğ. *şeve-*, Bur. *şibe-*, Oyr. *keve-*, Kalm. *kev-* Dag. *kem'* ← YenK. **keb-*, krş. DET. *kev-* ~ *gev-*, OsmT. (XV) *gev-* “ağızda çiğnemek; geviş getirmek”, TT. (ağız) *gev-* “id.” EUyg. döneminden itibaren bu sözcükten türemiş *kevşe-* “id.” daha çok kullanılır ve Clauson’un (1972, s. 692a) çağdaş Türk dilleri için verdiği örnekler için bir arketiptir. Ancak Hak. *kipse-n-* “ağızda çiğnemek” Tuv. *keğje-n-* “id.”, Kırg. *kepşe-* “ağızda çiğnemek; geviş getirmek” onların *kebşe-* (<keb-(i)ş+A-) yapısından geldiğine işaret eder.

OMoğ. (ME) *suba-*, *şiba-* “sıvamak”, KM. *siba-*, HMoğ. *şav-*, Bur. *şava-*, Oyr. *şava-* (*şaba-*), Kalm. *şav-* ← YenK. **suba-*, krş. DET. *suva-* “sulamak; sıvamak”, OT. *suva-*, Alt. *şiba-* (< Moğ. geri ödünçleme), Hak. *siba-*, *siba-*, Şor. *şiba-* (< Moğ. geri ödünçleme), Kırg. *şiba-* (< Moğ. geri ödünçleme), ayrıca Kırg. *siypa-* “sıvamak, sürmek” vd. Moğ. *subağ* “hendek, kanal”, *subağla-* “hendek kazmak, kanal açmak” de ayrıca ← YenK. olmalı.

4.4. YenK. -b, -b- ~ (>) -m- > -β-, -^sCb ~ (>) -^sCm Moğ. -b, -b- ~ (>) -m-, -^sCb ~ (>) -^sCm, ancak DET -b > -β-, -b- > -β-, -^sCb > -^sCβ

OM. **qarma-*, KM. *qarma-* “toplamak, bir araya getirmek”, HMoğ. *χarma-*, Oyr. *χarma-*, Kalm. *χarm^o-* ← YenK. **qarma-* < **qarba-* < **qabra-*, krş. DET. *qavra-* “el yordamıyla aramak; el veya dişlerle tutmak, kavramak”, OT. *qavra-*, *qabra-*, *qarma-*, Alt. *qarma-*, Hak. *χarba-*, Şor. *χarba-*, Kırg. *qarma-*.

OM. **imer-*, KM. *imer-* “parmak arası veya avuçta bir şeyi döndürmek; ovuşturmak”, HMoğ. *imer-*, Bur. *emir-*, Oyr. *imer-* Kalm. *imr-* ← YenK. **emir-* < **ebir-*, krş. DET. *ebir-* “etrafından dolaşmak; döndürmek” ~ *evir-* “döndürmek, çevirmek”, Alt. *ebir-* “etrafından dolunmak, dönmek”, Hak. *ibire-* “id.”, Kırg. *imer-* “id.”. Sözcüğün Kırg. fonetik yapısı her ne kadar Moğ. örnekleri andırıyor ise de anlam bakımından Alt. ve Hak. ile tamamen örtüşmesi onun bir geri ödünçleme olmadığını gösteriyor.

OM. **samur-*, KM. *samur-*, *jamur-* “tencerede sıvı kaynarken onu kepçeyle alıp tekrar dökmek” HMoğ. *samar-* “id.”, Bur. *hamar-* “bir yemeği vb.) karıştırmak, savurmak”, Kalm. *samr-* “id.”, Dag. *samra-* “id.” ← YenK. **samur-* < **sabur-*, DET. *savur-*, Alt. *sobir-* “karıştırmak; savurmak”, Hak. *sobir-* “id.”, Kırg. *sapir-* “id.”, TT. *savur-* “id.”

OM. **simala-* (< **sima-la-*), KM. *simala-*, *simali-* “kaldırmak; yen sıvamak”, HMoğ. *šamla-* “id.”, Bur. *šama-* “id.”, Oyr. *šamla-* “(yen) sıvamak”, Kalm. *šaml-* “id.” ← YenK. **sima-* < **siba-*, krş. DET. -, EAT. *siğa-* “(yen veya paça) sıvamak”, OsmT. *siğa-* “sıvamak, kaldırmak” (Radloff, 1960, C. IV, s. 615) Tuv. *sivir-* “((yen) sıvamak; yukarı kaldırmak”, TT. *siva-*, (ağız) *siğa-* “id.”. TT. *siğa-* < *siva-* (< *siba-*) olmalı, çünkü DET. *suba-* “sıvamak” >> TT. (ağız) *siğa-*. İlgili sözcük Tuv.da büyük ihtimalle *sivir-* I “kovmak” (<< DET. *sipir-* “süpürmek; kovmak” etkileşime (contamination) maruz kalmış olmalı.

OM. (MGT) *tebene*, KM. *tebene* “a large needle used for sewing leather and other stiff material”, HMog *tevne*, Bur. *tebene*, Oyr. *temne*, *tebne* (*tebeni*), Kalm. *temn*, Dag. *temeen^l* (*juu*) ← YenK. *teben*, krş. DET. *temen* “a large needle, packing needle”, OT. *temen*, *temen*, *tömen*, Alt. *tebene* ~ *temene* ← Moğ. geri ödünçleme, Hak. *tibe*, Tuv. *tevene* ← Moğ. geri ödünçleme, *ten* (<< *teben*) vd.

Sonuç

Yukarıdaki örnekler Erken Orta Çağda Yenisey Kırgızcası ile Eski ve OM. arasındaki ara dönemde Moğolca değişkeleri arasında temas olduğunu kanıtlamaktadır. Yenisey Kırgızcası, bir yandan sözlüksel kopyaların yönü bakımından donör dil durumundayken, diğer yandan ise Moğolların Cengiz Han zamanında birleşerek batıya doğru yönelerek diğer Türklerle temas etmeden önce başta Eski Uygurca olmak üzere diğer tarihî Türk değişkelerinden Moğolcaya sözcük transferinde aracı dil durumundaydı.

Yenisey Kırgızcasından Moğolcaya geçen alıntılarda görülen temel karakteristik fonetik özellik sözbaşı j- ünsüzdür. Ne var ki ön sesinde j- bulunduran Moğolcadaki Türkçe kökenli sözcüklerin tamamının Yenisey Kırgızcasından alıntılandığını düşünmek doğru değildir. Örneğin OrtM. *jalağun* sözcüğü Ana Türkçe döneminde Bulgar/Ogur Türkçesinden ikinci dalga alıntısı olarak geçmiş olabilir. Öte yandan yukarıda zikrolunan X-XII. yy. İslami kaynaklarda geçen Yenisey Kırgız ülkesinden dünyaya satılan başlıca ticari ürünün misk olduğu ve Kırgız ülkesinin öncelikle miskle tanındığı bilgisinden hareketle, Türkçe *yipar* sözcüğün Moğolcada ön sesinde j-li geçmesi (bk. OM. (HY) *jiqar*, (RH), *ja.r*, KM. *jağar*, HMoğ. *zaar*, Bur. *zaar*, *zaari*, Kalm. *zaar* vd. “misk”) onun da Moğolcaya Yenisey Kırgızcasından geçmiş olabileceğini düşündürür. Ancak olası rekonstrüksiyon silsilesinin M. **jiqar* ← T. **jiğar* < **jiwar* < **jipar*, krş. DET. *yipar* ~ *ipar* şeklinde olması onun Yenisey Kırgızcasından değil, b > β sızılaşmasının ileri düzeyde olan başka bir j- tipi ET. değişkeden veya daha önceki veya sonraki bir dönemden alıntılanmış olduğuna işaret benzer. Benzer görüş M. **jeün* “iğne”, krş. OM. (MGT) *je'u*, (ME) *je'un*, KM. *jegün*, *jegüü*, HMoğ. *züü(n)*, Bur. *züü(n)*, Kalm. *zün* (← T. *jigne* ~ *yigne* “iğne”), OrtM. **jiğaq*, OM. (HY) *ji'aq* (← T. **jağaq* ~ *yağaq* “ceviz”) gibi alıntılar için de geçerlidir. Bunlar M. **jalağun* gibi belki de daha eski bir Türkçe alıntı katmanına, G. Kara'nın (2001, s. 96) deyimiyile Moğolcadaki Çuvaş tipi alıntılara ait olabilir.

Moğolcadaki önseste n- bulunduran Türkçe kökteşi olan sözcükler j-li örneklerin aksine büyük olasılıkla Yenisey Kırgızcasından alıntılanmıştır denilebilir. Bu durumda zaten sorunlu gözükten AT. ñ- > DET. y-; b) → M. n- denkliği tekrar gözden geçirilmelidir.

Öte yandan Moğolcada sonseste, iki ünlü arasında ve akıcı ünsüzden sonra /b/ ünsüzü bulunduran Türkçe alıntılar ET. döneminde b > β sızılaşmasının Türkçe değişkelerin tamamını kapsamadığını, bölgesel bir gelişim olduğunu ve Yenisey Kırgızcasında bu ünsüz olayının görülmediğini kanıtlamaktadır.

Kısaltmalar ve Kaynaklar

Alt.	Altayca	Çumakayev vd.(2018)
AT.	Ana Türkçe	
BET.	Batı Eski Türkçesi	
BulgT.	Bulgar Türkçesi	
Bur.	Buryatça	Çeremisov (1951)
Çağ.	Çağatayca	Courteille Pavet de (1870)
ÇulT.	Çulım Türkçesi	Li (2009)
Dag.	Dagurca	Tumurdey (2014)
DET.	Doğu Eski Türkçesi	Clauson (1972)
DLT	Divanu Lugâti't-Türk	Atalay (1985)
Dol.	Dolganca	Stachowski (1993)
Duh.	Duha Tuvacası	Ragagnin (2011)
ESTJa/III		Sevortyan (1980)
ESTJa/IV		Levitskaya (1989)
Hak.	Hakasça	Baskakov (1953)
HMoğ.	Halha Moğolcası	Lubsandendev (2001-2002)
HY	Houa-yi yi-yu	Lewicki (1959)
IM	İbn Mühenna Lügati	Poppe (1935)
Kalm.	Kalmukça	Muniev (1977)
Kaz.	Kazakça	Januzakov (1999)
Kıp.	Kıpçakça	
Kırg.	Kırgızca	Yudahin (1985)
KM.	Klasik Moğolca	Lessing (1960)
ME	Mukaddimetü'l-Edeb	Poppe (1938)
MGT	Moğolların Gizli Tarihi	Haenisch (1939)
OMoğ.	Orta Moğolca	
OT.	Orta Türkçe	Boeschoten (2022)
Oyr.	Oyratça	Todayeva (2001)
SIGTJa		Tenişev (2002)
Soy.	Soyot Tuvacası	Rassadin (2020)
SUyg.	Sarı Uygurca	Tenişev (1966)
Şor.	Şorca	Kurpeşko-Tannagaşeva (1993)
Tel.	Teleütçe	Ryumina-Sırkaşeva (1995)
Tof.	Tofaca	Rassadin (2005)
T.	Türkçe	
TT.	Türkiye Türkçesi	
Tuv.	Tuvaca	Tenişev (1968)
Yak.	Yakutça	Pekarskiy (2008)
°C/°C	Akıcı ünsüz	

Kaynakça

- Agyagasi, K. (2019). *Chuvash Historical Phonetics: An areal linguistic study. With an Appendix on the Role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- Atalay, B. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* (C. I-IV). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Barthold, W. (1927). *Kirgızı (istoričeskiy oçerk)*. Frunze: Kirgizskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.
- Baskakov, N. ve İnkizhekova-Grekul, A. (1953). *Hakassko-russkiy slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoye Izdatel'stvo Inostrannih i Natsional'nih Slovarye.
- Boeschoten, H. (2022). *A Dictionary of Early Middle Turkic*. Leiden-Boston: Brill.
- Clark, L. (1980), Turkic loanwords in Mongol. I: The treatment of non-initial s, z, š, č. *Central Asiatic Journal*, 24(1-2), 36-59.
- Clauson, G. (1957). The Turkish Y and Related Sounds. *Studia altaica: Festschrift für Nikolaus Poppe zum 60. Geburtstag am 8. August 1957* içinde (ss. 33-45). Wiesbaden: Otto Harrasowitz.
- Clauson, G. (1959a). The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian. *Central Asiatic Journal*, (IV), 174-187.
- Clauson, G. (1959b). The Turkish Elements in 14th Century Mongolian. *Central Asiatic Journal*, (V), 301-316.
- Clauson, G. (1962). *Turkish and Mongolian Studies*. London: Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Courteille, P. de (1870). *Dictionnaire turk-oriental: destiné principalement à faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, d'Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Nevâi*. Paris: Imprimerie Impériale.
- Çeremisov, K. (1951). *Buryat-mongol'sko-russkiy slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoye Izdatel'stvo Inostrannih i Natsional'nih Slovarye.
- Çumakayev, A. Yekeyev, N., Mayzina, A., Piyantinova, K., Tıdıkova, N., Tyunteşeva, E. (2018). *Altaysko-russkiy slovar. Altay-orus sözlük*. Gorno-Altaysk: Naučno-İssledovatel'skiy Institut Altaistiki imeni Surazakova.
- Doerfer, G. (1963). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, (C. I). Wiesbaden: Franz Steiner.
- Doerfer, G. (1972). Mojno li problemu rodstva altayskih yazıkov razreşit' s pozitsiy İndoevropelistiki?. *Voprosı Yazıkoznaniya*, (3), 50-66
- Doerfer, G. (1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, (C. IV). Wiesbaden: Franz Steiner.
- Doerfer, G. (1993). The older Mongolian Layer in Ancient Turkic. *Türk Dilleri Araştırmaları*, (3), 79-86.
- Drobyshev, Yu.I. (2011). Doçingisovı mongolı I okrujajuşçaya sreda. *Vostok (Oriens)*, (15), 5-20.

- Drompp, M. (2018). Five Notes on the Yenisei Kirghiz in the Early Middle Ages. Z. Gulácsi (Ed.), *Language, Society, and Religion in the World of the Turks: Festschrift for Larry Clark at Seventy-Five* içinde (ss.139-163). Turnhout: Brepols.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon* (C. 2). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.
- Erdal, M. (2018). A Review of Róna-Tas, András / Berta, Árpád: West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian, Part 1: Introduction, A-K. Part 2: L-Z, Conclusions, Apparatus. Wiesbaden: Harrassowitz 2011. *Orientalistische Literaturzeitung*, 113(6), 510-513.
- Erdal, M. (2019). The Turkic-Mongolic Lexical Relationship in View of the Leipzig-Jakarta List. *International Journal of Eurasian Linguistics*, 1(1), 78-97.
- Golden, P. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Gül, B. (2020). Türkçe ve Moğolca Dil İlişkisi Üzerine. K. Yıldırım (Ed.), *Türkiye-Moğolistan Diplomatik İlişkilerinin 50. Yılı Münasebetiyle Geçmişten Günümüze Türkler ve Moğollar. Tarih-Dil-Kültür* içinde (ss.119-134). İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları.
- Haenisch, E. (1939). *Wörterbuch zu Manğhol un Niuca Tobca'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi) Geheime Geschichte der Mongolen*. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Janhunen, J. (2003). Proto-Mongolic. J. Janhunen (Ed.), *The Mongolic Languages* içinde (ss. 1-27). London-New York: Routledge.
- Janhunen, J. (2023). The Unity and Diversity of Altaic. *Annual Review of Linguistics*, 9(1), 135-154.
- Jankowski, H. (2023). Old Turkic -b, -b- versus -w, -w- and its implication for the periodization of Old Turkic. Ö. Ayazlı, T. Karaayak ve U. Uzunkaya (Ed.), *Bilge Biliglig Bahşı Bitigi Doğumunun 60. Yılında Mehmet Ölmez Armağanı* içinde (ss. 249-265). Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Januzakov, T. (1999). *Kazak Tiliniñ Sözdigi*. Almatı: Dayk-Press.
- Johanson, L. (2021). *Turkic* (Cambridge Languages Surveys). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kara, G. (1983). Moğolca Deresün-Türkçe Yez. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 28-29(1980-1981), 43-48.
- Kara, G. (2001). Late Medieval Turkic Elements in Mongolian. L. Bazin ve P. Zieme (Ed.), *Silk Road Studies V. De Dunhuang a Istanbul. Hommage à James Russell Hamilton* içinde (ss. 73-120). Turnhout: Brepols.
- Károly, L. (2022). West Old Turkic. *The Turkic Languages* (2. bs.). L. Johanson ve É.A. Csató (Ed.). London-New York: Routledge.
- Khabtagaeva, B. (2023). Some Etymological Notes on the Words for Ground Squirrel in Buryat. Ö. Ayazlı, T. Karaayak ve U. Uzunkaya, (Ed.), *Bilge Biliglig Bahşı Bitigi. Doğumunun 60. Yılında Mehmet Ölmez Armağanı* içinde (ss. 343-352). Çanakkale: Paradigma Akademi.

- Kıçanov, E. (1997). *Koçeviyе gosudarstva ot gunnov do man'çjurov*. Moskva: Vostoçnaya Literatura.
- Kozin, S. A. (1941). *Sokrovennoye skazaniye. Mongol'skaya hronika 1240 g*. Moskva-Leningrad: Nauka.
- Levitskaya, L. (Ed.). (1989). *Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov. Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovi na bukvı j, J i Y* (C. IV). Moskva: Nauka.
- Lewicki, M. (1959). *La langue Mongole des Transcriptions Chinoises du XIVe siègе le Houa-yi yi-yu de 1389*. Wrocław: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- Li, Y. S., Lee, H. Y., Choi, H. W., Kim, G. S., Lee, D. E. ve Ölmez, M. (2009). *A Study of the Middle Chulym Dialect of the Chulym Language*. Seoul: Seoul National University Press.
- Luvsandendev, A. (Ed.). (2001-2002). *Bol'soj Akademiçeskiy Mongol'sko-Russkiy Slovar' v çetyrex tomax*. Moskva: Academia.
- Memtimin, A. (2016). *Language Contact in Uyghur*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Menges, K. H. (1968). *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Mukambaev, J. (2009). *Kırgız Tilinin Dialektologiyalık Sözdüğü*. Bişkek: Girne American University Turkish Research and Publicity Centre.
- Mukambayev, J. (2009). *Kyrgyz tilinin dialektologiyalyk sözdüğü*. Bishkek: Girne American University Turkish Research and Publicity Centre.
- Muniev, B. (1977). *Kalmytsko-Russkiy slovar'*. Moskva: Russkiy jazyk.
- Nemeth, G. (1914). Török-mongol nyelvvizsnyhoz. *Nyelvtudományi Közlemények* içinde (C. XLIII, 1. Kitap, ss. 126-142).
- Nugteren, H. (2011). *Mongolic Phonology and the Qinghai-Gansu Languages*. Utrecht: LOT.
- Ölmez, M. (1991). Ana Altayca Sözbashi *d-. *Türk Dilleri Araştırmaları*, (1), 167-190.
- Pekarskiy, E. (2008). *Slovar' jakutskogo jazyka v 3 tomah. 3- izdanie s ispravleniyami i dopolneniyami*. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Ponaryadov, V. (2007). Dialektnaya differentsiatsiya v yazıke yeniseyskih runiçeskih nadpisey. *Voprosı yazıkoznaniya*, (2), 127-132.
- Poppe, N. (1938). *Mongol'skiy slovar' Mukaddimat al'-Adab, çast' I-II*. Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Poppe, N. (1955). The Turkic Loan Words in Middle Mongolian. *Central Asiatic Journal*, 1(1), 36-42.
- Poppe, N. (1965). *Introduction to Altaic Linguistics*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Radloff, W. (1960). *Versuch eines Wörterbuch der Türk-dialecte (Opyt slovary tyurkskih nareçiy)*, I-IV (Photomechanischer Neudruck der 1893 in St. Petersburg im Auftrag der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften erschienenen Ausgabe). Den Haag: Mouton & Co.
- Ragagnin, E. (2011). *Dukhan, a Turkic Variety of Northern Mongolia. Description and Analysis*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Ramstedt, G. J. (1935). *Kalmükisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.
- Rassadin, V. (1980). *Mongolo-buryatskiye zaimstvovaniya v sibirskih tyurkskih yazıkah*, Moskva: Nauka.
- Rassadin, V. (2007). *Oçerki po istorii slojeniya tyurko-mongol'skoy yazıkovoy obşçnosti. 1. Tyurkskoye vliyaniye na leksiku mongol'skih yazıkov*. Elista: Kalmytskij gosudarstvennyj universitet.
- Rassadin, V. (2008). *Oçerki po istorii slojeniya tyurko-mongol'skoy yazıkovoy obşçnosti. 2. Mongol'skoye vliyaniye na leksiku tyurkskih yazıkov*. Elista: Kalmytskij gosudarstvennyj universitet.
- Rassadin, V. (2014). *Altaistika (Uçebnoje posobije)*. Elista: Kalmytskij gosudarstvennyj universitet.
- Rassadin, V. (2020). *Kartinniy slovar' soyotskogo yazıka*. Ulan-Ude: Respublikanskaya tipografiya.
- Róna-Tas, A. (1974). Obşçeje nasledie ili zaimstvovaniya? (K probleme rodstva altajskix jazykov). *Voprosy jazykoznanija*, (2), 31-45.
- Róna-Tas, A. ve Berta, Á. (2011). *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Rybatzki, V. (2010). Middle Mongolic: When and Where was it Spoken? A. Birtalan (Ed.), *Mongolian Studies in Europe: Proceedings of the conference held on November 24-25, 2008 in Budapest* içinde (ss. 93-99). Budapest: Eötvös Lóránd University.
- Rybatzki, V. (2011). Classification of Old Turkic Loanwords in Mongolic. M. Ölmez, E. Aydın, P. Zieme ve M. S Kaçalın (Ed.), *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010), 3-5 Aralık 2010, İstanbul, Bildiriler. From Otuken to Istanbul. 1275 years of Turkish 3-5 December 2010* içinde (ss. 185-202). İstanbul: İBB Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, Kültür Müdürlüğü.
- Sanjeyev, G., Orlovskaya, M. ve Şevernina, Z. (2016). *Etimologičeskiy slovar' mongol'skih yazıkov (C. II (G-P))*. Moskva: Institut Vostokodeniya Rossiyskoy Akademii Nauk.
- Schönig, C. (1999). The Internal Division of Modern Turkic and Its Historical Implications. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 52(1), 63-95.
- Schönig, C. (2000). *Mongolische Lehnwörter im Westghusischen*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Schönig, C. (2003). Turko-Mongolic Relations. J. Janhunen (Ed.). *The Mongolic Languages* içinde (ss. 403-419). London-New York: Routledge.
- Schönig, C. (2005). Türkisch-mongolische Sprachbeziehungen. Versuch einer Zwischenbilanz. *Ural-Altäische Jahrbücher*. N. F. içinde (ss. 131-166).
- Sevortyan, E. (1980). *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov. Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvi V, G i D (C. III)*. Moskva: Nauka.
- Stachowski, M. (1993). *Dolganischer Wortschatz*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Starostin, S., Dybo, A. ve Mudrak, O. (2003). *Etymological Dictionary of Altaic Languages*. Leiden: Brill.

- Şçerbak, A. (1961). *Nazvaniya domaşnih i dikih jivotnih v tyurkskih yazıka. İstoriçeskoye razvitiye leksiki tyurkskih yazıkov*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Şçerbak, A. (1970). *Sravnitel'naya fonetika tyurkskih yazıkov*. Leningrad: Nuka.
- Şçerbak, A. (1997). *Ranniye tyurko-mongol'skiye jazykoviyeye svyazi (V-XIV vv.)*. Sankt-Petersburg: Nauka.
- Şçerbak, A. (2005). *Tjurksko-mongol'skiye jazykovyje kontakty v istorii mongol'skix jazykov*. Sankt-Petersburg: Nauka.
- Şirobokova, N. N. (2015). O smene klassifikatsionnogo tipa (na materiale tyurkskih yazıkov Sibiri). *Sibirskiy filologičeskiy jurnal*, (4), 242-250.
- Tekin, T. ve Ölmez, M. (1999). *Türk Dilleri. Giriş*. Ankara: Simurg.
- Tenişev, E. (1966). *Yazık Jyoltih Uygurov*. Moskva: Nauka.
- Tenişev, E. (1968). *Tuvinsko-russkij slovar'*. Moskva: Izdatel'stvo Sovyetskaja Ensiklopedija.
- Tenişev, E. (1976). Mongolische Entlehnungen in der Sprache der "Şir-a Uiguren". W. Heissing, J.R. Krueger, F.J. Oinas ve E. Schütz (Ed.). *Tractata Altaica. Denis Sinor. Sexagenario Optime de Rebus Altaicis Meritao Dedicata*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Tenişev, E. (1989). K voprosu o proishojdenii kirgizov i ih yazıka. *Sovyetskaya Tyurkologiya*, (4), 3-17.
- Tenişev, E. (1997). *Drevnekirgizskiy yazık*. Bişkek: Uçkun.
- Tenişev, E. (Ed.). (2002). *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov. Regional'niye rekonstruksii*.
- Thackston, W. (1998). *Rashiddun Fazlullah, Compendium of Chronicles: A History of the Mongols, Part 1*. Cambridge: Harvard University Press.
- Tietze, A. (2016). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. Dördüncü Cilt. K-L* (S. Tezcan, Ed.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Todaeva, B. (2001). *Slovar' yazıka oiratov Sin'tszyana*. Elista: Kalmytskoje Knizhnoje Izdatel'stvo.
- Ünal, O. (2016). *Klasik Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Kelimeler ve Türkçe-Moğolca Ses Denklikleri*. (Basılmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul.
- Verbitskiy, V. (2005). *Slovar' Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Tyurkskogo Yazıka* (2. bs.). Gorno-Altaysk: Ak-Çeçek.

Elektronik Kaynaklar

- Xin Tang Shu* 新唐書. 20.06.2023 tarihinde <http://chinesenotes.com/xintangshu.html> adresinden erişildi.